

A PARASZTHÁZ: A LEGRÉGIBB ÉS A LEGJOBB(?)

HOFFMANN TAMÁS

Korszakalkotó találmány

Az európai állatvilág csúcsragadozója, az ember évszázaredeken át barlangokban élt, sziklaereszek alatt húzta meg magát. Őseink hordákba verődtek, tíz-húsz fős csoportokban pusztították az ehető vadakat, alkalmazkodtak az őket körülvevő világhoz, az eredmény pedig egyelőre nem állt arányban erőfeszítéseikkel: egyik napról a másikra tengették életüket. Azóta, hogy a faj létezik, őseink története csaknem 99%-ában az ideiglenesség, a vándorlás jegyében telt el. Bár az egyes csoportoknak voltak felségterületeik, de ha fogyott a zsákmány, annak érdekében, hogy pótolják a működésük által keletkezett veszteségeket, új területeket kellett elfoglalniuk. Ez hódítás volt, többnyire nem is ment békésen. Aztán tovább kellett állniuk, vagy azért, mert elfogyott a zsákmány, vagy azért, mert erőszakosabb hódítók őket zavarták el. Mai fogalmaink szerinti lakásaik egyáltalában nem voltak, nomád-kóbor eleink nem élvezték az otthon kényelmét. Ahol nem voltak barlangok, egy-egy fa oltalmában éjszakáztak, lombokból tákolt szélernyő oltalmát élvezve keresték a megnyugvást. Az ember fennállásának mindössze 1%-nyi ideje alatt épített magának kunyhót, sátrat vagy házat. Európában talán hét-nyolcezer éve annak, hogy házba költözött, ekkor már nem kényszerült szinte naponta váltogatni szállását, ideiglenes használatú lakóhelyről egy másikba költözni. A ház a megélhetés biztonságának kézzelfogható jelképe. Tízezer éve annak, hogy a vadászszerencse elpártolt tőlük, ráfanyalodtak az élelmiszer-gazdálkodásra, és ettől kezdve a növénytermesztés meg a háziállatok haszna maradandóságot ígért nekik.

A *Termékeny Félhold* övezetében ekkor még sok földműves trogloditaként élt, de hovatovább mindannyian kunyhókat vagy házakat építettek. (Ugyanez történt az Indus, a Sárga-folyó, a Nílus stb. völgyében is, másrészt Mexikóban vagy Peruban.) Szomszédjaik közül sokan továbbra is vadászatból tartották el magukat.

A vadászok gúla alakú kunyhókat vagy sátrakat állítottak, gyakorta változtatták szálláshelyüket, a hajlékukat lebontották és tovaköltöztek. Az ukrainai vadászok az i. e. VIII. évezredben sátraik vázát elejtett mamutok csontjaiból rakták össze, majd fakéreggel, fűvel és bőrökkel takarták be. Északnyugat-Európában fajtestvéreik földünk legnagyobb emlősének, az Északi-tengerben és a Csatornában ekkor még nagy számban élő bálnának csontjaiból készítették el kalyibájuk tartószerkezetét. Bőrökkel, fűvel és gyeptéglával fedték be tákolmányukat. Egyes csoportjaik még az i. e. III. évezredben sem változtattak lakásépítési módszereiken, holott lett volna kitől tanulniuk, hiszen ekkor már sok földműves közösség telepedett meg a kontinensen. A gazdálkodók kikísérletezték a létfenntartás Európában eleddig ismeretlen technológiáit, házakat építettek a sátrak és gúla alakú kunyhók helyett.

A négy falból és egy nyereg- vagy sátotetőből álló ház nem omlik össze néhány nap vagy hét elteltével, lakóinak egyébként sem kell költözniök, mert már nincs mit enniök, hiszen megtizedelték és el is üzték a vadállományt. A földművesek által épített

ház talán kezdetleges alkotás, de tartósan lakható, építőik sorsa nem a szakadatlan vándorlás, akár egy emberöltőn át élhetnek a falak védelmében. Ez az első otthon fajunk történelmében.

A gazdálkodó ősünk jóval ritkábban kényszerült elhagyni lakhelyét, akkor, ha megélhetése kilátástalanná vált, mert kimerült léalapja, a termőtalaj, ami emberöltőnként legalább egyszer be is következett. Őseink lakókörnyezetükben vették művelésbe a termőföldet, majd – néhány éves ciklusokat alakítva ki – váltogatták a parcellákat. A házak nem voltak ilyen tartós alkotások. Az emberek élete könnyebb lett ugyan, ám ezzel egyelőre mégsem állt arányban a házak élettartama. Az építők tudása volt véges. Gyenge tákolmányoknak bizonyultak. Főleg az épületek statikája hagyott maga után kívánnivalókat.

Bár ezeket a kalyibákat már nem szerkezetük váza tartotta össze, mint a sátort, de a földműveshajlék sem volt örökéletű. Statikailag legfontosabb épületeleme, a fal megrogyott, mert nem tudta tartani a tető, a héjazat és a saját súlyát, és ilyenkor össze is dőlt a házikó. Sokszor azért következett be a tragédia, mert a ház falát egy sárral betapasztott karóváz alkotta, a karóváz közeiben az esőtől szétmállott a sárfal, az épület megrogyott. Pusztította a falat a tető résein becsorgó eső is. A házbéliek is sokat szenvedtek a lyukas tető miatt. A héjazattal volt talán a legtöbb bajuk, s hogy be ne ázzon, állandóan javítaniuk kellett.

Mindezek ellenére a ház egy emberöltőn át lakható hajlék ígérete volt, állandó építmény, maga az emberkézzel alkotott örökkévalóság, az első tartós fogyasztási cikk fajunk történetében. A legtöbb ház tovább tartott, mint lakójának élete. A nemzedékek múltán majdnem mindig változtak az igények, a lakók elérkezettnek látták, hogy módosítsanak a még álló épületen. Hozzátoldtak, belső tereit átalakították. Vannak olyan parasztházak a kontinensen, amelyeknek falai hét-nyolcszáz éve állnak és minthogy többször átalakították belső területet, még ma is lakhatók.¹

Legtovább állnak a kőfalak. Tartós építőanyag a téglá. De a kutató nem nagyon tudja megbecsülni, mióta? Ezek a falak ugyanis nem árulják el korukat. A faház azonban, mióta hasznosítják a gerendák dendrokronológiai vizsgálatainak eredményeit vagy a radikarbon datálás révén szerzett ismereteket – igen. Azt is tudhatni, hogy csak ott áll faház, ahol erdő van. Ott építenek kőből, ahol a vidék fában szegény. Fához olcsón jutottak hozzá erdővidéken, a kő ugyanitt megfizethetetlenül drága, s ma is az. A mediterrán partokon már régen kivágták a fákat, mindenütt kőépületek állnak. Skócia, Írország vagy Bretagne a jégkorban még tundra és gleccser volt, ahol sok morénakő rakódott le. A házak falait időtlen idők óta kőből építik. Ezzel szemben a kontinens belsejében mindenütt sok fát használtak fel az épületekhez, különféle fakonstrukciókat hoztak létre, miközben tőlük északnyugatra és délre a kőépítkezés tartományai harapófogóba fogták Európát. A periféria sok száz éve a kőkunyhók és kőből rakott emeletes házak övezete. Már ilyen volt a prehistóriában is. Azóta természetesen a házak méretein és belvilágukon sokat változtattak. A kontinentális Európában az urbanizáció elterjesztette a tégláépítkezést, ami költséges beruházás volt mindenütt.

---

¹ *Arnsberg*, 1976.; *Barabás-Gillyén*, 1987.; *Barley*, 1961.; *Baumgarten*, 1980.; *Bedal*, 1993².; *Blomkvist*, 1956.; *Brunskill*, 1982.; *Chapelott-Fossier*, 1980.; *Chapman*, 1971.; *Chierci*, 1921.; *Cusnier*, 1985.; *Deffontaines*, 1939/I–II.; *Deffontaines*, 1972².; *Demangeon*, 1937.; *Dion*, 1934.; *Donat*, 1980.; *Erixon*, 1947.; *Füzes*, 1997. 309–26.; *Haenel*, 1972–1977/I–VIII.; *Meitzen*, 1872.; *Merion-Jones*, 1982.; *Moser*, 1985.; *Müller-Karpe*, 1960–1980/I–IV.; *Raenk*, 1949/I.–1951/II.; *Ricerche*, 1943–1964/ I–LXXII.; *Rütimeyer*, 1924.; *Sage*, 1982. 9–36.; *Schier*, 1966².; *Trier-Schepers*, 1941. 11–25.; *Vajkai*, 1949.; *Wardperkins*, 1984.; *Weiss*, 1959.; *Wiedenau*, 1983.; *Zippelius*, 1974.

Az ókorban a római megszállók építettek néhány kő- és téglapületeket, a középkorban nemes urak és némely, gazdagabb polgárok léptek nyomdokaikba. A parasztok csak az elmúlt fél évezredben zárkóztak fel, lépésről lépésre araszoltak. A változás legtovább a keleti és északi periférián váratott magára, itt a tartós építőanyagok tömeges használata csak az ipari forradalom hatására indult el.

A szilárd halmazállapotú építőanyagok szinte teljesen hiányoznak a délkelet-európai sztyeppén. Az itt élők a középkorig sátrakba vagy veremházakba húzódtak, majd mindinkább előnyben részesíthetik azokat, akik földből rakott falakkal akarták felépíteni házaikat.

Veremházakat a korai középkorig Európa más részein is építettek. Skandinávia déli részén olyan lakóistállós házakban éltek sokan, ahol ember és állat egyaránt közös tető alatt talált oltalmat és az egész konstrukciót (mint egy nagyobb, majd befedni szándékozott gödröt) ásták ki a földből. Veremépítmények nyomait tárták fel a régészek továbbá a Német síkságon, Kelet-Németországban, Angliában, Svájcban, Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon. Ezek az épületmaradványok prehistorikus és kora-középkori rétegekben találhatók.

Míthogy a házépítés tudománya a földművesek találmánya, a talajszintre merőleges falú házak építésének praktikáját ők terjesztették el a kontinensen. Hét-nyolcezer éve zajlik ez a folyamat. Mint minden kultúra, ez is regionális értékeiben öltött testet. Mindenütt a helyileg legnagyobb bőségében fellelhető építőanyagot használták fel.

A kontinentális Európában, ahol a lombhullató fák erdőövezete húzódik, gerendaszerkezetű házakat építettek, a magashegységekben (az Alpokban, a Pireneusokban, a Kárpátokban), Skandináviában és az oroszoktól lakott Kelet-Európában fenyőgerendákból rötták a házakat. Délkelet-Európa sztyepei síkján veremházakban laktak, majd a talajszintre emelt házakba költöztek. Délkelet-Európa lakói – elhagyván veremházaikat – eleinte gerendaszerkezeteket állítottak fel, a gerendák közeit befönták és sárral betapasztották. Ennek azonban a középkor múltán, amikor megfogyatkoztak a galériaerdők – véget vetettek. Az építkezésekhez felhasználható fa ugyanis mind ritkább érték környezetükben, takarékosabb megoldást kellett találniuk. Jó fél évezrede annak, hogy fokozatosan áttértek a földfalú házak építésére. Ugyanakkor ott, ahol még a múlt században is erdők tarkállottak, Nyugat- és Közép-Európában (bár egyre több téglaházat emeltek), a falusiak továbbra is építették a fa-tartószerkezetű házaikat. A tölgyoszlopokat eleinte csaknem mindenütt függőlegesen ásták a talajba, hogy falat építsenek. Magyarul ezt a faltípust – szláv jövevényszóval – *paliszádnak* nevezik a szakirodalomban. A paliszádépítés a középkorig volt szokásos Közép-Európában. Később változtattak a technikán. Az épület sarkain, a fal hosszában meghatározott távolságokra függőlegesen állítottak gerendákat, a tartóoszlopokba hornyokat vágtak és ezekbe a vájatokba deszkává hasított tölgygerendákat zsilipeltek. Aztán betapasztották az épületet sárral. Anyagtakarékosabb megoldás volt, ha összeállítva a ház gerendavázát és befonva annak közeit vesszővel, a fal felületét sárral betapasztották (*patics*).

A beépített fa állaga gyorsan pusztul, amikor tehát néhány évtized után megrogyott a fal, új gerendát kellett beépíteniük a ház falába. Északnyugat-európai adatok szerint az elmúlt évezredben sokat módosítottak a tölgyfaserkezeteken. Akik paticsházat építettek, célszerűbben és anyagtakarékosabban dolgoztak, mint azok, akik cölöpházakat állítottak össze. Néhol kétféle technikát alkalmaztak egyidejűleg. Az egyiket a lakóház építésekor, a másikat a melléképületen. Az épületmaradványokból ítélve, mindenütt átépítették lakásaikat. A fokozatok leginkább a sztyeppén a leginkább szembeötlők, akik itt éltek, komfortosabb otthonokra vágyva felmenő falú házakba költöztek a veremépítményekből.

Később a civilizációk építkezési szokásainak terjedésével lehet magyarázni, mi lehet az oka annak, ha téglafalakkal helyettesítették a faszervezeteket, illetve a földfalakat. További civilizációs befolyás érvényesült ott (elsősorban Közép- és Nyugat-Európában), ahol faragott kövekből építkeztek. Erre azonban csak a városokban került sor és ott, ahol a közelben kőbányák voltak, vagy a tengeri útvonalon – olcsón – szállították az építőanyagot, a kőfaragók nagy számban dolgoztak és kielégíthették az igényes, tehetős építetők óhajait.

Időtálló épületeket akartak emelni. Céljukat – középületeket építve – sikerült elérni. De aki tehetett, annak magánélete is időtálló keretek közé került. Sokan a középkor óta már egymást váltó nemzedékeknek otthont adó lakóépületeket is tudhattak magukénak. (A gerendák dendrokronológiai vizsgálata nyomán csak Németországban közel félezer olyan – a 13. század óta emelt és természetesen többször átépített – házat tartanak nyilván, amelyben folyamatosan laktak.) Tartósabb építőanyagot választottak, ha jobb küllemű és nagyobb élettartamú házat akartak építeni. A maradandóságra törekvés közeletű példája a templomépítészet. A fatemplomokat még a középkorban majdnem mindenhol lebontották és kő- vagy téglafalú kegyhelyeket emeltek. Ugyanez történt a város-házak épületeivel. Minthogy a szilárd és tartós építőanyagok mindig is drágák voltak, a kő- vagy téglafalú építmény költséges beruházás, aránylag kevés településen dicsekedhettek el kőből vagy téglából magánereővel épített lakóházak látványával. A kisember anyagi helyzetére jellemző, hogy a falvakban még a templomokat is csak akkor építettek, ha a földesurak jelentős anyagi hozzájárulásukkal segítették népeiket, a parasztok ilyenkor – közmunkát végezvén – vettek részt az építkezésekben.

Miközben megalkották az igények növekedésének megfelelő alkotásaikat, sikerrel kellett védekezniük az időjárás szélsőségei ellen. Eleinte (akárhogyan is igyekeztek) jó-szerével csak az alkalmazkodás bizonyítékait építették fel. Északnyugat-Európában, ahol a Golf-áram hatására sokat esik az eső, a bronzkor óta embert és állatot egyaránt befogadó családi házakat emeltek. „Minden egyetlen tető alatt” elvet alkalmazták. A Német síkságon több mint három évezrede olyan lakóházakat építenek, amelyek csarnokra emlékeztetnek, egyharmad részük az emberek lakása, kétharmad részükben pedig az állatok ólját alakították ki. A marhaállások között egy hosszanti folyosó vezet a ház tengelyében rakott tűzhelyhez. A füstöt alig háromszázötven év óta vezetik el – egy kürtöt építve a tűzhely fölé. A tűzhely mögött fal van, ez keresztezi a csarnokot, a fal mögött képezték ki – a füstmentes és a fáltól melegített – hálókamrákat, illetve a szobát.

A csarnokház előnye, hogy a parasztnak nem kellett gazdasági melléképületeket építeni. Ilyen házat az angolszász bevándorlók építettek először Angliában, mikor megszállták a kelták szigetét, majd egy évezred múlva, mikor az angolok megjelentek az Újvilágban, ezt az épülettípust terjesztették el csaknem az egész kontinensen. Később az a mód, ahogyan kialakították a konyháikat, visszakerült Európába – „amerikai konyha” néven, holott a rendszer innen került át az óceán másik partjára.

Amikor prehistórikus lakóik, a vikingek csarnokházakat építettek fel Izlandon, vagy eljutottak Grönlandra, ott is ilyen épületben laktak.

Egy másik irány a lakóházak építéstörténetében a gazdasággal, a vagyon felhalmozással és a szociális egyenlőtlenségek létrejöttével kapcsolatos. Ezeknek a tényezőknek a hatására nagyobb befogadóképességű, többnyire emeletes házakat építettek. A természethez való alkalmazkodás kényszere mindössze arra ösztönözte az embereket, hogy védekezzenek az időjárás ellen. A társadalom rétegzettségéből és a foglalkozási csoportok kialakulásának nyomán egyéb – építéstörténetileg értékelhető – következmények is előadódtak. A vidék egyszerű lakóit azonban ezek a tényezők még nem készítették

mesterségesen teremtett körülményeik átalakítására. Az eke és a fejősajtár mellett a középkor végéig arra már nem futotta erejükből, hogy többszintes házakat építsenek.

Vastag falak, szűk lakóterek több mint hétezer éves bizonyítékok arról, hogy emeletes házakat tudtak építeni. Jericho, Catal Hölyük lakói féltették életüket, és vastagfalú tornyokban laktak. Ezt az épülettípust elterjesztették a Közel-Keleten, Fehér-Afrikában és a Mediterráneumban. Mintegy ötezer éve annak, hogy a mediterrán Európában tornyokat emeltek. A többszintes építkezés statikai tapasztalatait később a paloták, templomok építkezéseinél kamatoztatták. Az antik világban ezek már szokványos alkotások. A középkori toronyépítményekben vélték megőrizhetni a barbár klánfönökök utódainak, a lovagoknak testi épségét. Amikor a nemes urak beköltöztek a városokba, szomszédaik, a rátarti kereskedők építettek többszintes lakóházakat. Ezeknek építési tapasztalatait vették át a tehetős parasztok vagy (Itáliában a városi eredetű) kertészek, szántóvetők akkor, amikor nem óhajtottak földszintes házban lakni, hanem – büszkén dicsekedve: milyen tehetősek? – emeletes lakóházakba költöztek. A középkor végén az emeletes parasztház megjelent az Alpoktól északra is. A vidék urbanizációjának kézzelfogható bizonyítéka lett az emeletes parasztház. Új életminőség keletkezett a kontinensen. Ez a rendszer Dél-Európában, majd Közép- és Nyugat-Európában terjedt el.

Másrészt ezeket az épületeket azért is építették nagyobb alapterületen, mert multifunkciós házakban akartak élni. Lakóház, istálló, csűr stb. közös tető alatt állt. Erre a megoldásra nem a természet elleni védekezés készíteti építőiket. Városokban felhalmozott tapasztalatok mondatják velük, hogy takarékoskodhatnak az építőanyaggal, ha összevonják és kisebb alapterületen, közös tető alatt falazzák fel a multifunkciós lakóházat. Ekkor azonban összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalú szaktudásra van szükségük, mint a földszintes házak, ólak, színek stb. építésein. Az emeletes ház egy darab város a vidéken.

Ha tehát az építőkéltúra tényeit az emberek fogyasztási szokásainak megnyilvánulásaiként fogjuk fel, azt kell tapasztalnunk, hogy kezdetben az építetők messzemenően alkalmazkodtak a környezethez, nem is tudtak elszakadni a biotóptól. Később, minél gazdagabbak lettek – anyagiakban és műszaki ismeretekben, annál jobban sikerült eltávolodniuk attól a határtól, amely az emberi élet feltételeit elválasztja az ember alkotásaitól. Javítottak épületeik statikáján, a teherbíró képesség és a tetszetősségre való törekvés találkozott egymással és testet öltött az épület jobb minőségű kivitelében. A folyamat a szaktudás színvonal-emelkedésének jegyében telt el. A földművesek házikóitól hosszú a sor azokhoz az emeletes lakóházakhoz, amelyeket tehetős parasztok építettek maguknak. A neolitikus kunyhókat lakóik barkácsolták, az elmúlt fél évezredben épült nagy tömegű parasztház kivitelezői viszont kőművesek, kőfaragók, épületasztalosok, ácsok és tetőfedők, ereszcsonnát készítő bádgosok voltak, tehát mindenféle szakiparos keze nyoma fedezhető fel az épületeken. Nincs még olyan költséges beruházás fogyasztási kultúránkban, mint az építkezés. Olyan kényszer ez, amely érvényesült a parasztok történetében is.

Már a neolitikumban megvonták a biotóphoz alkalmazkodó építkezési szokásaink övezetétárait. Az emberek – házakat építve – hasznosították a környezetükben fellelhető nyersanyagokat. Az építőanyagot nem szállították (legalábbis nagyobb távolságról) az építkezésekhez. Ahol volt fájuk, gerendákat ácsoltak. Ahol a talajfelszínen kőveket szedgettek össze vagy egy nagy vágotat készítve bányásztak, kőből építették a falakat. Ahol a leggyakoribb építőanyagból egyikhez sem jutottak hozzá, ott beérték földdel, sárból rakták a házak falát. Az építőanyagok regionális használatának övezetétárai alig

változtak az elmúlt évezredekben, a természeti adottságokhoz való alkalmazkodás kényesere erősebbnek bizonyult a lakók nyelvi hovatarozásánál és etnikai származásánál.

A parasztagazdaság a bronzkor óta családi üzem volt. A neolitikumban sok helyütt egy egész nemzetség (vagy legalább annak egyik ága) lakott egyetlen házban. Földjeiket családi rendszerben művelték ugyan, de kiségették egymást. Családok szerint osztották el a javakat. Ennek a gyakorlatnak véget vetett a szántógazdaság. Amióta nem kertekben gazdálkodtak, hanem nagyobb földterületet véve birtokba, ekével törték fel parcelláikat, a paraszti szántógazdaság a családok kölcsönös munkavégzésén alapult. Noha családoként elkülönülve gazdálkodtak, de néhány feladatot (például ha erdőirtással termőföldhöz akartak jutni) közösen oldottak meg. A kollektív együttműködés nyomot hagyott az építkezéseken is. A kaláka a közelmúlt házépítési szokása az európai periferián.²

Az épületek küllemét a gazdálkodók anyagi helyzete határozta meg. Többféle stratégiát érvényesítettek egyidejűleg. Nem mindenütt tekintették a házépítést a legfontosabb beruházásnak. Sok helyütt inkább öltözködtek és elhanyagolták házaik csinosítását. Erre már nem futotta tehetségükből, miközben lépést akartak tartani a divatváltozásokkal. Voltak továbbá, akik minden erejükkel a gazdálkodást igyekeztek tökéletesíteni, nem öltözködtek és épületállományuk rozszant viskókból állt. Ezek a parasztek ugyanakor rendszerint igényesebb küllemű istállókat építettek, mint amilyen házakban laktak.

Talán a legnagyobb lépést azok tették meg, akik veremépületekből felmenő falú házakba költöztek. Svájcban, Angliában, a Német síkságon ezt már a korai középkorban megtették, másutt későbbre halasztották a döntést. Mindamelllett a prekapisalista társadalmakban a parasztek csak halogathatták, de meg nem kerülhatték az építkezésekkel kapcsolatos áldozatokat. Egyes középkori – leszakadni nem akaró – csoportjaik történetesen szinte tüntettek azzal, hogy milyen sok erőfeszítést tettek. Közép-Európa keleti övezetében például veremházakból költöztek felmenő falú otthonaikba – korszakalkotó módon javítva lakásviszonyaikat. Skandinávia déli karéjában pedig az ipari civilizáció kibontakozásáig fenntartották azt a vaskori hagyományt, hogy az ólakat, tárlópincéket, szövőgunyhókat a veremházak mintájára tákolják össze. Hasonló állapotok uralkodtak a Fekete-tengertől északra húzódo sztyeppén. A történetekben a fő ok alighanem az volt, hogy voltaképpen az Elbától keletre már a periferia terület el, ahol a változások aránylag későn, a 13. században indultak meg, mert itt is növekedtek a népesség igényei, ők is fel akartak zárkózni sorstársaikhoz. Persze az építészeti hagyományok ezeken a tájakon is motíváltak. A népvándorlás kori sztyeppén történetesen a pásztorok sátrakban laktak, a parasztek veremépítményekben, az előkelőségek pedig házakban (nyaranta sátrakban). Kelet-Közép-Európában a változásokat felgyorsították azok a kereskedők és iparosok, akik a Keleti-tenger mellékétől a Kárpát-medencéig városokat alapítottak, vagy azok a parasztek, akik keletre költözve kijjebb tolták a falusi gazdálkodás övezethatárát. Lengyelországban legrégebb kereskedőházak (Danzig, Volin stb.) fatákolmányok voltak, alig különböztek a parasztek kunyhóitól. Ahol az ókori civilizációk befolyása érvényesült (például a Krím-félszigeten a görögöké, a Kárpát-medencében a rómaiaké), a kereskedők

---

² *Bielenstein*, 1907/I–1918/II.; *Blomkviszt*, 1956.; *Brunskill*, 1987².; *Burnett*, 1978.; *Chierici*, 1921.; *Demangeon*, 1927. 1–3., 87–114.; *Fehring*, 1978/a.; *Fehring*, 1978/b.; *Fevrier*, 1978. 208–74.; *Filipetti-Trotreau*, 1979.; *Foville*, de., 1894.; *Hausbau*, 1982.; *Hausbau*, 1985.; *Hausbau*, 1988.; *Hekker-Poel*, van der 1967.; *Hunziker*, 1907.; *Hurst*, 1969/a. 258–70.; *Meitzen*, 1895–1898/I–III.; *Mercer*, 1976.; *Moufrin*, 1965. 103–24.; *Rapoport*, 1972.; *Raulin*, 1964. 96–119.; *Sch Sennhauser*, 1979/VI.; *Settia*, 1984.; *Smetanka*, 1974.; *Soeder*, 1964.; *Suttcliff*, 1972. *Terlau-Kaspar*, 1985/III. 469–512.; *Thomson*, 1956.; *Vareka*, 1977.; *Veller-Lamoth*, 1977.; *Wardperkins*, 1984.; *Whitehouse*, 1973.; *Yonekawa*, 1977.

lakóházait kő- vagy téglafalakkal építették, holott a parasztek veremépitményekben laktak.

A tanyasi parasztek és a városi polgár építészeti kultúrája között sok emberöltőnyi különbség volt. A vidék felzárkózása tehát évszázadokba tellett és jobbra a középkorban kezdődött el. A Keleti-tenger és az Adriai-tenger közötti kelet-közép-európai övezetben, így a Kárpát-medencében ez az átalakulás a 13–14. században ment végbe. A sztyeppén (minél messzebb haladunk keleti irányba) változásokra egyre később került sor. A Volga mentén csak a 17–18. században kezdődött el a parasztek lakóépületeinek és lakáskultúrájának átalakítása. Dél-Ukrajna lakói vagy azok, akik a Duna alsó szakaszának síkságán éltek, csak az ipari forradalom hatásaként érzékelhető életszínvonal-változások nyomán, azaz néhány emberöltővel ezelőtt kezdtek el kiköltözni a veremházakból. Jöcskán megkértek valamennyien. Úgyszintén az utolsók között, csak a 18–20. században változtattak lakásviszonyaikon és építészeti kultúrájukon a Balkán-félsziget paraszterjai vagy pásztorai.

Másrészt a lakáskultúra története azt bizonyítja, hogy az építkezési szokások periferikus helyzetét nemcsak geográfiai tényezők határozzák meg, hanem az építkező társadalom, hiszen az egyes rétegek életfeltételeit és maguk alakította környezeti kultúráját tekintve is. Az egykori barlanglakók szintén csak a modern világban változtattak lakáskultúrájukon. Őseik ugyanis idővel rájöttek arra, hogy milyen előnyök rejlenek a mediterrán mészkőmasszívumban található sok természetes üreg, barlang hasznosításában. Egy részüket már a prehistóriában lakták. Dél-Franciaországban vadászok, nyájaikat terelő pásztorok éltek a természettől felkínált lehetőséggel, később követték példájukat a földművesek is. Ott, ahol a középkorban kiirtva a tölgyerdőket, minden talpalatnyi helyre szőlőt telepítettek, még az ókorban is éltek természetes és mesterségesen vájt barlangokban. A szántó-vető parasztek egy része tehát troglodita volt, noha szomszédaik közül már sokan kőből építettek házakat. A kép tehát korántsem volt egyöntetű. A Kaukázustól a Közel-Keleten át a Mediterrán-medencéig mindenütt laktak emberek, kivált szerzetesrendekbe tömörült papok mesterséges barlanglakásokban. (Egyelőre tisztázatlan, hogy mióta számolhatunk a magyarországi barlanglakók mediterrán kapcsolataival.) Néhol (Fehér-Afrikában és Délnyugat-Ázsiában) még ma is a természetes és mesterségesen vájt barlangokban lakók sokasága fogadja az idegent.

A kontinens belsejében másként alakult a parasztek sorsa.

A középkor életminőségének javulása mindenütt házépítésre készítette őket. A jobbagság új fejezetet nyitott a környezeti kultúra krónikájában, a kortársak különféle épülettípusok keletkezéstörténetének lehettek tanúi. Az ekkor épített házak zöme faácsolat volt. A középkor parasztek lakásviszonyaiban beállott szerencsés kimenetelű változásoknak az erdők faállománya vallotta kárát. A parasztek, ha kultúrtájakat alakítottak ki, nemcsak szántóföldekkel váltották fel a ligeteket vagy a sűrű erdőket, hanem utcát alkotó teleksoron álló lakóházakkal, falut telepítve, erdőt irtva, fából építették otthonaikat.

Az európai hagyományos építkezési szokások típuspéldái

FAÉPÜLET

Paticsfalu épület   Állványépület   Réteges falú épület

Cölöpépület   Állványos (tartóoszlopos) épület   Gerenda (blokk)épület

tartóoszlopok nyílt alkalmazása   gerendaépület deszkával fedve   keresztfás épületek   rovott gerendafalú épület   gerendablokkok épülete

Fachwerk

oszlopnyalábos épület   csapolt gerendafalu épület

TÖMÖRFALÚ ÉPÜLET Földfalak Kőfalak Tőzegfalak

agyag téglá görgeteg és hasított kő, faragott kő

döngölt fal vályog és égetett téglá gyűjtögetett és tördelt kő faragott (kocka)-kő.
(*Bedal, 1993² nyomán*)

A természet ajándékai

A történeteket közvetlenül befolyásolták a vaskor és a korai középkor között eltelt idő építkezési szokásai. Elsősorban Északnyugat-Európa lakóinak életfeltételei alakultak át.

A tanyavilágból a parasztok – a feudális munkaszervezet révén – a terület nagyobb részén az ezredfordulóig falvakba költöztek. A 11–13. század között stabilizálódtak a falusi településviszonyok. Az akkor létrehozott épületállomány igazodott a tartós egyhelyben maradáshoz. Javult a házak statikája és az épület tömege nagyobb lett, terjedt a gerendavázás paticsepítkezés. Nemcsak a kontinens nyugati térfelén.

Bár Kelet-Közép-Európában az újabb korszak csak a 12–14. század közötti építkezésekkel köszöntött be a jobbágyi rend bevezetése nyomán, de itt is falvak épültek és rendezett házsorok épületei adtak otthont a parasztnak. Keleten az építészet forradalmára tovább kellett várni, de amikor az ipari társadalom fogyasztási szokásait tápláló energiák kezdtek feltölteni az emberek mindennapjait, ez is bekövetkezett.

Egy évezreddel ezelőtt Délkelet-Európában a parasztnak mindenütt veremházakban (10–20 m² alapterületen) laktak. Gyakorta megesett, hogy télen, illetve nyáron másik putriban találtak otthonra. Azok a kollégáik, akik falakkal épült házacskákban laktak, de kis alapterületen, a férgek és a klíma anomáliái, nemkülönben a családi tüzhely égéstermékei miatt télen, illetve nyáron úgyszintén váltogatták lakóhelyüket. Nem kellett nomád pásztornak lenni ahhoz, hogy kétlaki életet éljenek. A parasztnak is erre kényszerültek. Amikor a délkelet-európai parasztnak kezdtek a veremházakból kiköltözni (a 13–19. század között), szintúgy kényszerpályára kerültek, ezáltal egyszersmind annak bizonyosságát szolgáltatták, hogy a természet fogságából csak lassan, lépésről lépésre lehet elszakadni. Ritkán sikerült nekik. Ezenközben ők is rájöttek, hogy melyek a hagyományos építészeti kultúrát alkotó legfontosabb törvények. Kitapasztalták az anyagszerűség szabályait, amelyek eredetileg minden másnál felismerhetőbben jellemzik az architektúrát.

Más a köépítészeti és másként kell dolgozni a fával. Más szabályok érvényesek, ha tölgyből ácsolják a házat és ismét mások, amikor fenyőgerendákat rónak össze. Akik történetesen fenntartják mindmáig a kő- vagy a faépítkezés hagyományait, akarva-akaratlan ragaszkodnak az iratlan szabályokhoz. A faépítészet Nyugat-, Észak- és Közép-Európa területén a modern ipari civilizációig meghatározta a települések képét és ennek hátterében látványosan alakította a tájat az erdőpusztítás. Az itt alkalmazott gerendaszerkezetek magasszintű építészeti tudásról árulkodnak. A fakonstrukciójú ácsolatokat alkotó emberek nemcsak kalyibákat, palotákat is tudtak építeni. Mindamellert azon voltak, hogy ezenközben mindinkább elhagyják a természettől kijelölt pályát. Végül is sikerült elrugaszkodniok a földtől, jóllehet még mindig csak arra törekedtek, hogy mesterséges teret alkossanak. A célszerűség azonban nem minden! Meggondolásaikban szerepet játszott a presztízs is.

Mindezen tényezők együttesen azt eredményezték, hogy átalakítsák az épületek szerkezetét, változtassanak az építőanyagok alkalmazásán, módosítsák a házak belvilá-

gának, földszintes vagy emeletes kivitelüknek, másrészt a lakóháznak és a melléképületeknek egymáshoz való viszonyát.

Ezek a fejlemények egy-egy nagyobb tájon nagyjából egy időben zajlottak le, egymással többnyire összefüggő okok következtében mennek végbe a változások, ezért, ha összesítjük jellemző vonásaikat, *házvidékekről* beszélünk. A tények gyakoriságának statisztikailag értékelhető eredményei nyomán lehet állíthatni, hogy a vidéki építkezési szokások inkább a természethez való alkalmazkodás példái, mintsem annak bizonyítékai, hogy az ember döntő sikereket ért el abban a szűnni nem akaró küzdelemben, amelynek segítségével ki akart emelkedni az állatvilágból. Ha történetesen összevetjük egymással a neolitikus építészeti emlékek európai térképét azokkal a lapokkal, amelyeket a népi építészet kutatói az utóbbi századokban készült házak adataiból szerkesztettek, az építési anyagok használatát tekintve úgyszólván semmilyen táji eltérést nem tapasztalunk, az emberek ugyanazon anyagokból építik házaikat hét évezreden át. Nevezhetők-e maradiaknak? Valószínű, hogy nem! Inkább a célszerűségekre törekvést bizonyítják ezek a tények. Egészen más a helyzet, ha maguknak az épületeknek a szerkezetét, méreteit, besztásukat stb. tekintjük vizsgálatunk tárgyának. Itt a műszaki tudás alkalmazását tanulmányozhatjuk. Folyamatos, bár kétségtelenül lassú előrehaladást figyelhetünk meg.

Ahol az urbanizáció átalakította lakásvizonyainkat, az emberek többsége emeletes házakban lakik. A vidékiség földközelen tart. A mediterrán városokban kezdődött – még az ókorban. Róma bérkaszárnái máig emlékezetesek. A középkor urbanizációja újra energiával látta el az építkezéseket. De ekkor már a városokban főleg családi házak épültek, lévén, hogy a gazdaság családi műhelyekben koncentrálódott. Az itt foglalkoztatott bérmunkások, például a takácsok segédei a mester házának emeleti kamráiban felállított szövőszékeken dolgoztak, azokban a helyiségekben, ahol – családostul – laktak. A középületek is emeletesek voltak.

A kontinens keleti felén azonban még a városokban is jóval kevesebb többszintes épület állt. Szlovákiában ma Kassa az egyik legnagyobb iparváros. Az elmúlt fél évszázad alatt több, nagy kiterjedésű lakótelepet építettek itt, a lakosság tízeemeletes házakban zsúfolódott össze. Az előre gyártott betonkártyavárák magassága – hatszáz év elmúltával – vetekszik a középkorban épített dóméval. A dóm mása a franciaországi Tours háromhajós templomának. A kassai polgárok székesegyháza ígéretes beruházás volt a középkor végén. Nem is volt egy jó ideig folytatása ennek a hatalmas tömeget teremtő építkezésnek. Az író, Márai Sándor memoárjában festi le az I. világháború előtti városképet és azt állítja, hogy „kétemeletes ház mindössze tucat akadt a városban: az, amelyikben laktunk, a két honvédkaszárnya s még néhány középület. Később megépítették a hadtestparancsnokság palotáját, az is kétemeletes volt, s villanyos felvonó járt benne. De ez a mi házunk, a Fő utcán, igazán nagyvárosi bérháznak tetszett, valóságos bérház volt, kétemeletes, széles homlokzatával, tágas kapualjával, széles lépcsőivel – szélhuzat járta át ezt a lépcsőházat, a vásárosok délelőtt a lépcsőn tanyáztak, halinaködmönükben, birka-bőr sapkásan, szalonnáztak, pipáztak és köpködtek –, minden emeletről hosszú ablakosor, tizenkét ablak bámult az utcára. Az első emeleti lakosokhoz, így a mienkhez is, keskeny erkélyt építettek, melynek vaskorlátját nyáron megraktuk földes ládába ágyazott muskátlifüzérrel. („Csinosítsd városodat!” – ez volt a jelszó, s egyesület is alakult a nemes ötlet szorgalmazására, a Városszépítő Egyesület.) Nagyon szép, s főleg tekintélyes ház volt, az első igazán „modern” ház a városban, nyers, vörös téglából épült homlokzata is, az építész teleragasztotta gipszcfiráságokkal az ablakok alját, s általában beleépített mindent, amit a századvégi építész becsvágya ilyen vadonatúj bérházra ragaszthatott.”

Az emelet és a homlokzatsz, amióta városi ház épült, a leglátványosabb eszköze a városépítészetnek. Akik ilyen házban laknak (mindenesetre így érezték), levetkőzték vidékiségüket, fölébe emelkedtek azoknak, akik városuk mögöttes térein, kivált a falvakban laktak. Az emelet és a homlokzatsz egy életformát és egy öntudatot védett. Néha hatékonyan. Mindenesetre még egy foltozó vargának vagy egy házaló kereskedőnek is nagyobb volt a mozgástere, mint egy parasztnak. Két – gazdasági-társadalmi – rendszer működött egymás mellett és találkozott a város piacán. A várost az ott lakó építőmesterek építették, majd megjelentek a falvakban is. Mikor a piacozó parasztnak elegendő pénzük volt, a városépítő mestereket fogadták meg, hogy – városi minták nyomán – nekik is emeletes lakóházakat építsenek.

Ezekről a folyamatokról nem sok mondanivalójuk van az építészet történéseinek. Csúcsteljesítményekről: templomokról, palotákról lehet olvasni értekezéseikben. Profán térekre tévedve legfeljebb színházakat, pályaudvarokat írnak le ezek a szerzők, bérházakat úgyszólván soha. Családi házakat is ritkán tüntetnek ki figyelmükkel. A vidék, a parasztház az más! Az iránt nosztalgiával éreznek. Sajnos ez a szellemi teljesítmény a kívánt eredményhez, az építészeti kultúra megújulásához nem volt elegendő.

A tömegépítészet problémáival kapcsolatos érdeklődést a modern ipari civilizáció keltette fel. Részint praktikus okoktól indítatva vizsgáltak tényeket. A kutatók kifejezetten keresték, majd közszemlére is kitették (publikációkban) a múltban alkotott – ideálisnak ítélt – épületeket, másrészt kijelentették róluk, hogy a lakóik etnikai hovatartozása miatt fedezhetők fel a köztük érzékelhető formai különbségek. A program kezdetben gyakorlati célokat követett. A régi épületek és szerszámok közül melyek a használhatók a születőben lévő modern világban? Takarékos embereknek ez a gondolat sosem hagyott nyugtot. Hollandiában *Jan Kops* (1765–1849) a 19. század elején összeállította a hagyományosnak vélt épületek (szerszámok, stb.) dokumentációját, megalapítva Utrechtben 1808-ban 51 parasztház műszaki rajzát őrző *Kabinet van Landbaws* nevű gyűjteményt. Az alapító azt remélte, hogy a közszemlére kitett példákat elfogadják az emberek és amikor megújítják környezeti kultúrájukat, a kabinetben látottakat fogják utánozni. *Kops* nem volt igazi újító, a hagyományos megoldások közül választotta ki azt, amit ideálisnak tartott. A régit nem akarta a történelem szemétdombjára hányni. Ugyanígy gondolkodtak azok is, akik az ipar-kereskedelmi kiállítások mintájára (és az állatkertek alapításával egy időben) a múlt század utolsó harmadában építészeti bemutatókat rendeztek, meg voltak győződve arról, hogy a jövő embere számára állítják ki példaképként fajunk múltbeli életének még mindig hasznosnak ítélt alkotásait. A választék kialakításakor – az esztétikai és gyakorlati megfontolások mellett – már döntő szempontjuk volt, hogy milyen az épületek lakóinak nyelvi-etnikai hovatartozása?

A történelem háztetői

Mi marad meg egykor volt környezetünkben, mi a szerepe a véletlennek és a szándékos karbantartásnak, hogyan lehet érzékeltetni a mai ember számára, milyen mesterséges körülmények között éltek őseik?

A környezeti kultúrának az iparosodással együtt járó változásai túlságosan gyorsnak és kiszámíthatatlanoknak tűntek. Bizonytalanok voltak továbbá annak megítélésében is, hogy vajon mit hoz a jövő? A múlt reprezentatív értékeit mindenesetre hasznosnak és szépek találták. Végeredményben kompromisszumra jutottak. A templomot és a kastélyt kitartozták, ez a megoldás azonban a parasztházak esetében nem vált be vagy volt, ahol fel se merült. Említett szempontjaikat alkalmazva válogattak még később is, amikor a század végén megépítették az első szabadtéri múzeumokat. (Stockholm, Oslo, Kop-

penhága, Helsinki). Ezek az intézmények – az alkotók akarata szerint – már nem hagyományos múzeumok, nem kincsek és ritkaságok sajátos egyvelegét voltak hivatva őrizni, mert úgy vélték, nemcsak a mesés drágaságokat, a kincseket kell közszemlére kitenni, azokat a felbecsülhetetlen értékeket, amelyeket eleddig csak néhány arisztokrata tekinthetett meg. Az ékszerek, festmények stb. sorsa a múzeumban vagy (miként erre ma is sok példa van) a banktrezorban folytatódott az elmúlt kétszáz évben. Ezzel szemben a *skanzen* építői a berendezett házakból építészeti tárlatot óhajtottak rendezni, bemutatván a kisember életkereteinek mintagyűjteményét. A tanulni vágyók számára készített látvány, a múzeum volt egy évszázaddal ezelőtt az egyik legdivatosabb pedagógiai intézmény Európa-szerte. A skandináv fővárosokban és másutt múzeumi negyedeket jelöltek ki a terjeszkedő intézmények számára, ahol a tanulás és a szórakozás együttes feltételeit akarták megteremteni. Budapesten ezért építették egymás mellett a Szépművészeti, a Mezőgazdasági, a Közlekedési Múzeumot, a Múcsarnokot, az Állatkertet és a Vidám Parkot. Szomszédságukban állt a Néprajzi Falu. Később Szentendrén festők és szobrászok életműveit bemutató kis múzeumok nyíltak és egy nagy kiterjedésű szabadtéri néprajzi múzeum. A kultúrpolitika mindenhol találkozott a városfejlesztés igényeivel. Több mint egy évszázaddal ezelőtt fordulat ment végbe a múzeumalapítások történetében. Az elvek azóta sem sokat változtak. Ma is ragaszkodnak az első szabadtéri múzeumok épület-kiválasztásakor alkalmazott szabályokhoz. A házegyüttesek berendezésének hagyományai sem enyésztek el. Érdekes, hogy még mindig keveseket érdekel, hogy mi lett a környezeti kultúra átalakulását kiváltó technikai újítások sorsa. Kétségtelen, hogy az építészettörténetileg értékelhető változások iránti érdeklődés későbbi keletű, mint a múzeumi bemutatók szervezésével kapcsolatos tüsténkedés. De akár így van, akár másként, sosem kerülhetett volna sor a szabadtéri múzeumok háztetőinek megnyitására, ha vidéken a hagyományos társadalom nem omlik össze. Ezt elkerülendő, a mezőgazdasági bemutatókat (megelőzve a későbbi múzeumi tárlatokat) azért rendezték meg, hogy elhárítsák a közelgő vést és propagálják a hatékonyabbnak vélt fajtákat és eljárásokat. Amikor egy-egy gép vagy fajta bemutatóját szervezték, prototípusokat akartak a látogatóknak ajánlani, nem pedig felállítani a múlt mérföldköveinek táráját. Jól tudták azt is, hogy egy berendezett épületegyüttes látványa felér egy – a múltban tett – romantikus utazással. Ma is annak tekintik. Osztatlan a siker. Aki idelátogat, nézelődik, ráadásul eszik-iszik, végül is kötetlenebbül tölti el idejét, mint egy képzőművészeti tárlaton vagy egy műszaki újítások bevezetésére ösztönző vásáron. A múltból szóló bemutatók tehát népszerűek mindazok számára, akik kíváncsiak a mindennapok történetére, a kisemberek életfeltételeinek változásait érzékelhető kiállításokra. Közönségük is más, mint a múzeumi galériáknak.

A szabadtéri néprajzi múzeumokban sokat változott a múzeumi pedagógia. Az első létesítményeket egy évszázaddal ezelőtt még mintagyűjteménynek szánták. Milyen értékeket akarnak tudatlan emberek elpusztítani – modernizáció címen? Példát statuálni, ez volt a kimondatlan-kimondott indoka az építkezéseknek. A 19. század végén a budapesti néprajzi kollekción, mely jobbra színpadi díszletekből állt, azért mutatták be, hogy a nagyérdemű belássa, milyen kulturális egységben éltek az országban ezer éve fennálló politikai rendszerben az emberek, holott nem is igen beszéltek egymás nyelvét. (Ekkortájt ugyanis az ország lakosságának fele nem volt magyar ajkú.)

A múzeumalapításokkal kapcsolatos igény azóta mindenütt megváltozott. Az elmúlt emberöltő során azért építettek szabadtéri múzeumot, hogy bemutassák, mennyi értéket teremtettek a múltban az építészeti szokások iratlan szabályaitól vezérelve őseink. Ez már több, mint nosztalgia! Amilyen mértékben változnak életünk mindennapi

keretei, úgy növekszik a múlt reáliai megértésének vágya az emberekben. A száz évvel ezelőtti ezredfordulóig féltucatnyi háztetetőt sikerült megnyitni a látogatók előtt. Aztán csend következett. A második világháború óta átépült Európa. Ismét hódított a szabadtéri múzeumépítés divatja. Az elmúlt ötven évben közel félezer intézményt adtak át a múzeumlátogató közönségnek, hogy megismerje a múlt építészetét, lakásviszonyait, a kisemberek életvitelének körülményeit.

A siker záloga az a történelmi háttér, ahonnan a szabadtéri múzeumok teoretikusai előléptek. Ők is vidékről jöttek. Azokról a tájakról jutottak el a központba, ahonnan épületeiket áttelepítették, mert a vidék is átépült, modernizálódott. Ha egy régi épületet az elmúlt száz év során lebontottak, egyre többen voltak, akik pótolhatatlan veszteségnek tekintették az épülethalált. Egyidejűleg tisztában voltak azzal is, hogy a bontásokkal és építkezésekkel megújul a környezeti kultúra. Új szakismeretekkel kell pótolniuk a régit, mert az a világ sora, hogy új kapcsolatokat teremtenek az emberek az egymás közötti érintkezésben. Ezenközben a múlt kézzelfogható bizonyítékai történelmi tanulságokká szelődülnek. A régi házak lakói (miután kényelmesebb és lakhatóbb mesterséges környezetet alakítottak ki maguknak) nem ragaszkodtak ahhoz, ami megszokott vagy egyszerűen csak elavultan régi. Mindamellott, akik karnyújtásnál távolabb kerültek a történelem bizonyítékaitól, jobbára nosztalgiával tekintettek a múlt még épségben túlélő tanúira. Napjainkban azok a kortársaink, akik naphosszat ücsörögnek a televízió képernyője előtt, új vizuális élményekre vágyva, néhanapján felkerekednek és kirándulnak a szabadtéri múzeumokba, mert ott nemcsak nézelődhetnek, hanem derekasan jól is lakhatnak, sőt programszerűen arról sem feledkezhetnek meg, hogy a kirándulás elmaradhatatlan élményeként a helyszínen oltás szomjukat.

A háztetetőben nem a csendes áhítat kerítheti hatalmába a látogatót. Úgy érzi, nem kell a fennköltén szépet mustrálnia, mint azon a tárlaton, ahol pucér hölgyek képeit aggatták a falra. Ráadásul a II. világháború óta sokat változott a közgondolkodás. Okulva a múlt századi múzeumépítkezéseken, egy emberöltő óta a hitelesség látszatát akarják kelteni a múzeumi tárlatok rendezői. Azt a látszatot akarják kelteni, amelyet nézve a közönségben olyan illúzió támad, hogy régmúlt helyszíneken jár, maga is részese valamikori (egyébként általa elérhetetlen) eseményeknek. Ennek a divatnak a hatására a történelmi katasztrófák is új felismerésekre kényszerítik a rendezőket és a tárlatlátogatókat egyaránt. A II. világháború pusztításait látván (főleg a városokban) belátták, hogy új építészeti és múzeumi programokra van szükség. Egyre kevesebben gondolták azt (mint a múlt században), hogy a vidéki épületek ősi korokból felfogott üzenetek. Gyakorlatilag hasznosítani akarták a lerombolt épületek telkeit. Ezért újjították fel a városok régi épületeit. A városközpontokban álló öreg házak nem kiállítási látnivalók csupán, jó esetben kortársaink laknak is bennük.

Régebben még bontásra ítélték sok öreg épületet, az utóbbi fél évszázadban pedig, ha még állnak falaik, kitatarozzák a házakat, miközben teljesen átépítik belsejüket. Csak taláalomra kiragadottak a példák! Varsó főterén történelmi díszletek állnak és bennük korszerű technikai feltételek között tanárok, orvosok, adóhivatalnokok, egyszóval kortársaink laknak. Átoperálták Lüneburg középkori főutcájának házsorát is. Valóságos plasztikai műtétet hajtottak végre. A bulgáriai Lovecs egyik negyedében szintén „rendbehozták” az omladozó házakat, noha újakat építettek, azaz korszerűsítették infrastruktúrájukat, miközben küllemüket archaizálták. Amerre fordulunk, mindmennyi protézis villan elő Európa-szerte, a kultúrpolitika derűsen mosolyog. Számtalan példa, hosszan lehetne sorolni őket. Néhány évtizeddel azután, hogy szinte céltalanul lődözött V-bombák lerombolták London óvárosát, a londoniak újraépítették a negyedet. Modern

alkotások állnak ma itt (pl. a Barbican-center), illetve néhány régi ház rekonstrukciója. Van olyan példa is, ahol egy új épületben őrzik a régit. A *Museum of City London* a már említett kulturális intézménykomplexumban működik, benne őskori, római időkbeli és a középkorból feltárt épületmaradványok látogathatók. Történelmi tárlatokban terelik a rendezők korunk felé a látogatót. A kisemberek hétköznapi életkereteinek modernizálódását látja maga előtt teremről teremre jutva. Ha a kiállításon végigmegyünk, különféle korokban élt londoniak berendezett lakásain át haladunk, végigsétálunk múltbeli otthonokon, a magántörténelmen. Ez a múzeum prototípus korunk kultúrpolitikai létesítményei között. Amikor ezek a találmányok kiragadott példák épültek, kicserélődött a vidék épületállománya is. Sok mindent lebontottak, de néhány öreg háznak megkegyelmeztek. Ezeket konzerválták, olykor felújították, kiállítást rendeztek az öreg falak között, vagy más rendeltetést találtak a műemléknek nyilvánított épületnek. Néhányat szabadtéri múzeumokba telepítettek át.

A vidék és a város adottságai természetesen mások a műemlékvédő szemszögéből nézve. A vidék többnyire magányos épületeket kínál, ritkán őriz épületegyütteseket. Egy-egy templom, kastély, major, parasztgazdaság (kivált a lakóház) önmagában is reprezentálja egy-egy település hagyományos építészettörténetét. A parasztház esetében többnyire azért, mert kényszerpályán a műemlékvédő: a házcsoportot lebontották, az utolsó mohikánt akarja átmenteni az öröklébe. A városban mások az adottságok. Itt egész városnegyedre van szükség, ha a múlt egy-egy darabját akarják megőrizni. Egy-más szomszédságában álló lakóházakat akarják tehát műemléki védettségben részesíteni. A templomok és más középületek esetében ismét mások a szempontok, itt helyénvaló az egyedi értékválasztás. A lakóházak esetében más a helyzet. A házcsoportokban az egyes épületek egy-egy háztípus variánsai. Ezen sajátosságuk kívánja meg, hogy ne egyedi példákat konzerváljanak, hanem épületegyüttesek értékmegőrzését célozza a műemlékvédelem.

Mindazonáltal az épületállomány táji változatosságának bemutatására csaknem minden szabadtéri múzeumban törekedtek az építők. Azt tapasztalták ugyanis, hogy a tájilag kikövetkeztethető épülettípusok egyedi változatokban valósulnak meg. Jó példája ennek a Szentendrén, Zalaegerszegen, Szombathelyen, Kommernben, Detmoldban stb. látogatható múzeum.

Van azonban az épületállományt alakító építkezési szokásoknak egy olyan törvényszerűsége is, amelyet sehol sem sikerült érzékeltetni a házak bemutatásakor. Ez a *házvidék* tényével kapcsolatos. A természeti és a történelmi adottságokhoz való alkalmazkodás ugyanis olyan egyezéseket eredményezett az épületállomány formavilágában, amelyek meghaladják a földrajzi, etnikai, nyelvi stb. határokat. A Német Síkság házai teljesen különböznek a dél-németországi területeken látható épületektől. A Bécsi-medence és a Nyugat-Dunántúl *kerített házai* más történelmi közegből valók, mint egyfelől a tiroliak, másrészt a Tiszántúl parasztjainak épületei. A nyelvi határ nem választóvonal ebben a régióban, aminthogy másutt is csak ritkán. A *házvidék* és a *kultúra regionalitása* ugyanazon szabályok ismeretében értékelhető.

Ezt azonban a szabadtéri múzeumok építői nem tudják érzékeltetni. Nemcsak a néprajzi közgondolkodás akadályozza őket (hiszen a *regionalitás* tényét is kollégáik ismerték fel), hanem intézményes működésük közigazgatási korlátai. „Nemzetközi” léptékű szabadtéri múzeumot tehát nem építettek sehol sem a kontinensen.

Még akkor sem, ha az építők régészeti kultúrák rekonstrukcióját tekintették feladatuknak, amikor is olyan épületállományt akartak bemutatni, melynek övezete több országhatárt elfedve terül el.

Házak városon és vidéken

A parasztek építkezésein a változatosságra való törekvés régebben alig hagyott nyomot, a sokféleséget akaró építőmesterek csak az ipari forradalom előestéjén kezdtek sokarcúvá formálni a házak küllemét. A középkorból ismert házak – maradványaikból és ábrázolásaikból ítélve – valószínűleg nem tűntek ki helyi értékek szerinti változatosságukkal. Amennyire meg lehet ítélni ezt az építészeti kultúrát, úgy tünik, hogy ezek az épületek még uniformizáltak lehettek, ezt a hagyományt örökölték az építkezők a korábbi korszakokból. Az ipari korszakban vagy annak előestéjén – hagyományos módon – épült parasztházak többségét nem ügyeskedő kontárok építik, ezek mind szakiparosok alkotásai, még az is kiment a divatból, hogy a nagyobb tömegű épületekhez vándoriparosokat fogadjanak, volt már vidéken elegendő számú mesterember, bár a szakiparosok közül mindössze néhány dolgozott egy-egy faluban, de ezek ellátták a vidéket és mindannyian a maguk elgondolásai szerint kivitelezett egyedi alkotásokat akartak létrehozni. Törekvésük találkozott a parasztokeával. Az utóbbiakat ugyan még mindig a kollektív magatartásnormák fogták keretbe, de viselkedésüket már egymástól eltérő anyagi tehetőségük motiválta. Az iparosokat foglalkoztató megrendelők már nem a földesúrtól függő – kollektív kényszerekkel egymáshoz illeszkedő – jobbágyok voltak, hanem egymás kárára érvényesülni akaró vállalkozók, mindegyiknek volt valami külön kívánsága, noha saját árnyékát nem léphette át. Amint haladt előre az ipari társadalom kiépülése, fogyott a múltból itt maradt agrártömb, a parasztek szakosodtak, gazdaságuk irányítására, illetve kulturális életükre egyaránt kihatott ez a magatartás. Az elmúlt két-, háromszáz évből ránk maradt „népi alkotások” (velük töltötték meg a múzeumokat) valamennyien ennek a megváltozott alkotóerejű parasztságnak az életéhez szükséges kellékek. A „tárgyak” (hogy a múzeumokban szokásos kifejezéssel éljek a múlt használati eszközeivel kapcsolatban) jobbára mind szakiparosok kezéből kerültek ki, aminthogy az épületeken is felismerhető a kőművesek, ácsok és épületasztalosok keze nyoma, a kalákás építkezés munkaszervezete korunkat megelőző évtizedekre szép emlék maradt csupán.

Kiderült az is, hogy nemesi és polgári életmintákat utánozni akarván építkeztek a falvak lakói. A parasztek a piaci kínálathoz alakították igényeiket, ha fogyasztási eszközöket vásároltak. Az ízlést a piac diktálta.

Ezt a tényt a néprajzi gyűjteményeket megteremtő szakemberek a múlt században nem ismerték fel. Azt gondolták, hogy a kultúra ősi hagyatékai közt válogatva prezentálják a múltat. Talán a természet közelségét fedezték fel a használati eszközökből összehordott gyűjteményekben vagy az épületek küllemén is meglátták, hogy alig távolodtak el – mesterséges környezetet teremtve – a növények és állatok élővilágától? Talán az evolucionista gondolkodás befolyásolta őket? Azt a tételt akarták mindenáron igazolni, hogy minden, ami az emberi világban van, a természet logikus folytatása? Végére is, majdnem mindegy. Nem lehet tudni, mi foglalkoztatta képzelőerejüket.

Azt mindenesetre le kell szögezni, hogy a régebbi kutatók időrendje, az „ősi sor” a romantika szóhasználatából való, teljesen alkalmatlan arra, hogy történelmi helyzeteket érzékeltessenek vele.

Abban azonban igazuk volt, hogy az építkezők, ha építőanyaghoz akartak jutni, mindenütt a természet készleteit dézsmálták meg. Alighanem korunk építészeti divatja szakított csak ezzel a gyakorlattal. Másrészt napjaink építészeti – a vasbetonszerkezetek alkalmazását látva – jutottak arra a következtetésre, hogy a hagyományos építkezés olyan kulturális értékteremtés, amely még ezer szállal kötődik a természethez, ezért letagadhatatlan nosztalgiával vették szemügyre az előttük lévő múltbéli alkotásokat.

A biológusokkal ellentétben, akik az emberi tulajdonságokat a majoméból vezetik le, a kultúrhistorikusok azt vallják, hogy az elmúlt kétszáz év során megvizsgált ház-temek hozzásegítenek valamennyiünket megismerni a korábban eredményesnek bizonyult építőkultúrát. A tételt régészeti megmondolásokkal is szokás alátámasztani.

A prehistorikus lakóházak alapterülete Európában sehol nem haladja meg a húsz m²-t (inkább csak ennek felét!), még a marhaállításokat magukba fogadó házak is csak a kétszeres alapterületen épültek. A házakban négy-hattagú családok éltek, és idehúzódott az aprójószág is. A lakók a klánrendszer kötelékeit még nem hagyták el, de a bronzkor óta változtattak a gazdaságon és az elosztáson. Családonként gazdálkodtak és többségük igyekezett a többitől függetlenedni. Erdei tisztásokon épített tanyán lakott. Ez volt a nagy ugrás, vagy legalábbis az a döntő lépés, amit a világtörténelemben csak az európaiak tettek meg. Később már csak azon voltak, hogy tágítsanak életük mesterséges keretein.

Északnyugat-Európában például a római idők óta növekedtek házaik méretei. Még mindig valamennyi lakóházban a járószínten raktak tüzet, nem tudták (vagy talán nem is akarták?) elvezetni a füstöt, nem alakítottak ki padlásteret, de arra már valamennyien törekedtek, hogy hálókamrát válasszanak le a lakótérből, tehát falat húzzanak a nappali, illetve az éjszakai tartózkodás színtere között. A kelta nyelvű néptörzsek hagyományos épületeiben (Írországban, Skóciában és Bretagne-ban) a múlt századig megőrizték ennek a lakáskultúrának a hagyományait.

A középkorban csaknem Európa egész területén számottevő módon változtak az építkezési szokások. Sok helyütt megnagyobbították a ház alapterületét és tömegét, több helyütt áttértek a multifunkciós házak építésére (közös tető alatt társítva a lakó- és gazdasági épületet), néhol emeletet építettek, a középkor végén a tehetősebbek a házban szobát különítettek el, amit kályhával fűtöttek. A városokban több volt ugyan a hozzáértő iparos, de mindig kisebb a beépíthető telek. Az épületek hovatovább elfoglalták az egész telket, s ha ez sem volt elég, többszintes házakat építettek. Az újítások tehát mind a városban kipróbált minták utánzatai voltak, zömük azt bizonyítja, hogy az építőiparosok lassanként nekiláttak a vidék átépítésének. Sok akadályba ütköztek ugyan, ám végül is igyekeztek az elmúlt három évszázadban eredményesnek bizonyulni.

A parasztházak építői innovatívok voltak, de az általuk alkalmazott találmányok nem az ő felfedezéseik. Követendő példának tekintették a társadalmi piramis magasabb szintjein élők lakáskultúrájával kapcsolatos építkezési szokásokat, azokat az építőket utánozták a maguk módján, akik a lakótornyokban, várakban alakították át a konyhát (tűzpadot építve), vezették el a füstöt, kályhát állítva, szobát képezve ki stb. javítottak a lakások komfortabilitásán.

Ezzel azonban új korszakot nyitottak a lakóházak építéstörténetében. Talán ez volt a legfontosabb periódus. Ekkor alkalmazták az épületfunkciókat döntő módon megváltoztató újítást. Hozzájuk képest a lakások napjainkban is tartó modernizációja már lényegesen kevesebb új elemből tevődik össze.

Tudniillik a történet újabb fejezete az utóbbi másfél évszázadot fogja át. A vidék építkezésein ekkor alkalmazott újításokat úgyszintén nem a parasztházakon kísérletezték ki. Az infrastruktúra átalakításával (vízvezeték, világítás, csatornázás, fűtésrendszer stb.) a városban kipróbált technikák jelentőségét felismerve módosítottak a vidékiek életmódjában.

Anyaghiány és értékorientáció

Dél-Európa lakóinak voltaképpen sohasem volt elegendő épületfájuk, ezért amióta világ a világ, kőből építkeztek. A kőépület jobban ellenállt az időnek, mint azok, amelyeket fából, földből vagy akár téglából emeltek. A kőfalak tovább bírták az ostromot. Ezt felismerve, jó kétezer éve már a kontinens belsejében is kőből építették a reprezentatív épületeket. A rómaiak városi középületeit szinte egytől-egyig (tehát a templomokat, színházakat, kaszárnyákat, vízvezetékeket, fürdőket, vásárcsarnokokat, városkapukat, őrtornyokat stb.) kőből vagy téglából építették, ugyanígy a hatalmi elit lakóépületeit, vagy elegeesen használták fel ezeket az anyagokat egyetlen épület falainak felhúzásakor. Néhol majorokban is építkeztek kőből, amint ahogy ugyanez a történelmi háttér adott biztonságot azoknak, akik a téglafalakat rakták, ha csűröket, istállókat, kocsiszíneket stb. emeltek. Olykor még a cselédházak fala is téglából volt.

A téglaszabványosított méretű építőanyag, iparszerű előállításának, a téglaegetésnek emlékei minden nagyobb település vagy major szomszédságában felfedezhetők. Az antikvitásban prosperált a kőbányászat is. A kő és a téglakétezer év óta drága portéka, a kőfaragó és a kőműves mindenütt jól keres. A kisember számára azonban ez az építő-kultúra szinte megfizethetetlen.

A drágaság mindig értékorientáló a történelemben, még a szakiparosokat is kaszt-szerű csoportokba kényszerítette. A kőfaragó középkori céhébe sehol sem léphetett át a kőműves, ezt a mesterembert átjárhatatlan fal választotta el az ácsból stb. Bár az iparosok foglalkoztatottsága idővel növekedett, de az időtállóbb, értékesebb épületek falrakása mégis lassan haladt. A modern ipari civilizációt megelőzően minden nagyobb épületet presztízsberuházásként építettek meg, noha egy részük elemi igényeket szolgált. Akár-mint is értékelték az egyes házakat, végül a kő- és a téglaeépületeket nélkülözhetetlen alkotásoknak tekintették mindenütt Európában. A mediterrán világból terjedt például az a divat, amelynek eredményeként a középkori Európában egyre több kőtornyot, kőfalat emeltek. Kezdetben csak a kereskedelmi útvonalak mentén terjedt a kőépítkezés. Akkoriban biztonságosnak remélt erősségekben védték életüket a főemberek, a kőfalakkal értékeket akartak menteni rablólóktól, fosztogató zsilványoktól, kivált a magukhoz hasonlóktól. A kincseket osztályos társaik elől rejtegették, azon urak számára tették vagyontárgyaikat hozzáférhetetlenné, akik kalandra éhesen fosztogattak és jövedelemszerző foglalkozásként sosem vetették meg még az útonállást sem. Aki tehette, erődítménybe, fallal védett toronyba költözött, majd terjeszkedett, idővel várat épített. A kőmonstrumokat látva a kalmárok és iparosok is falakat vontak a városok köré. Mindenki védekezett, aki értékeket halmozott fel. A feladatot azonban maradék nélkül nem tudták háztartásaikban megszervezni. Vagyonuk tetemes hányada közösségük beruházásaként öltött testet.

Minden város főterén építettek tehát két presztízsépítményt, egy templomot és persze egy városházát. A kegyúr és a polgár egyaránt hozzájárult adományaival az építkezések költségeihez. A templomépítkezés költségei – mondhatni – közteherként nehezedtek a városlakók életét meghatározó notabilitásokra, sőt még a kisemberekre is. A háttérben meghúzódó okok között a tulajdonképpeni probléma az volt, hogy a tehetős rétegekhez tartozók nem tudták jövedelmeiket maradéktalanul befektetni, ha tehát kiadták a pénzt, előszeretettel költötték a templomépítkezésekre. A középkori gazdagok úgy gondolták, hogy a templomépítés hasznos beruházás, amelyben a pénz megtérül, ha máshol nem – a túlvilágon. (Az antikvitásban ilyen épületek még államköltségen épültek.) A középkori templomok építkezései nemzedékeknek adtak kenyeret, munkaalakmban sosem volt hiány. A kőfaragók és a kőművesek az egyik munkahelyről a másikra vándoroltak. Ők

építették a falusi templomokat is. A város és a vidék építkezésein ott nyüzsgött a sok ács, falrakó és mindenféle kontár, néha közéjük keveredve egy-két szakiparos, akinek egyébként – a nagyarányú kereslet ellenére – sehol sem ment jól a sora.

A középkorban és annak előtte, amikor az európai presztízsepületek ezerszámra öltöttek testet, építkezési szokásaiban kiáltó ellenpéldával szolgált a föld népe. Nem tudtak elrugaszkodni az anyaföldről. Az Alpoktól északra még mindenütt földszintes házakban laktak a parasztok. A házakat fűrni-faragni tudó rokonok, szomszédok építették, mesterembert aligha lehetett volna találni az építkezéseken. Az élők munkája kivételével mindennel takarékoskodtak. A legkönnyebben megszerezhető építőanyagokat használták fel.³

A tölgyrégióban és a fenyvesekkel borított tájakon fából építkeztek. A lombhullató erdők övezetében takarékoskodniok kellett a fatörzsekkel, itt vázát ácsoltak és a gerendák közeit befonva sárral töltötték ki a hézagokat. Észak- és Kelet-Európában, valamint a magashegységekben sudár fenyőgerendákból rótták a házakat. Talán csak az itt lakók voltak bővében az építőanyagoknak. A Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppén ellenben szinte semmilyen épületfajuk nem volt, itt még a középkorban is veremházakban laktak a parasztok. Később, talán egy jó fél évezred óta mind többen földfalú házakat építettek.

Az anyagiak és az építőiparosok hiánya az oka annak, hogy miközben – dél-európai példák nyomán – az Elbától nyugatra az elmúlt fél évezredben mind több emeletes parasztházat emeltek, a kontinens keleti része földszintes maradt. A kontinens keleti felén csak a urak épületei voltak – presztízis-okok következtében – többszintesek. Kastélyok és templomok uralták errefelé a faluképet, és rozszant gunyhók sokasága vette körül őket.

Ez volt a benyomásuk a 18–19. századi utazóknak vagy II. József császár hadmérnökeinek, akik a birodalmat feltérképezve készítettek el a *Landesbeschreibungot*, az országleírást. Számba kellett venniük a katonai elszállásolásra alkalmas épületeket (*solide Gebaeude*). Jelentésük lehangolóan sikeredett. A templomokon, kastélyokon és a paplakokon kívül csak néhány csúrt találtak – az elmaradottság kézzelfogható bizonyítékain kívül. Európa urbanizált tartományaiban ezzel szemben (főleg, ha azok fátlan

³ *Anderegg*, 1979/I.; *Anderegg*, 1987/II.; *Arnstberg*, é. n.; *Balassa*, 1986.; *Barabás-Gullyén*, 1985.; *Bargel*, 1938: 1–13.; *Baumgartner*, 1964: 405–14.; *Baumgartner*, 1980.; *Bauernhaus*, 1987: 207–15.; *Bedal*, 1977.; *Bedal*, 1978.; *Bielenstein*, 1907–1918: I–II.; *Binding*, 1982.; *Binding-Nussbaum*, 1978.; *Binding-Rogatz*, 1990.; *Bischof*, 1968: 43–68.; *Blomkvist*, 1956.; *Brunner*, 1977.; *Brunskill*, 1982.; *Brunskill*, 1987³.; *Bucaille-Lévi Strauss*, 1980.; *Buttler*, 1934: 134–44.; *Collodo*, 1980: 5–36.; *Cseri*, 1997/III: 102–38.; *Dám*, 1981: 7–31.; *Dias*, 1973–1974: 133–62.; *Donat*, 1980.; *Doyon-Hubrecht*, 1969.; *Dölling*, 1958.; *Dülmen*, van, 1990/I: 12–23.; *Egloff*, 1987/I.; *Erixon*, 1947.; *Fachwerk*, 1900.; *Falkowski*, 1937.; *Fehring*, 1973: 1–35.; *Fehring*, 1978/b.; *Folty*, 1960.; *Frolec*, 1970/a: 7–59.; *Frolec*, 1989/a: 125–83.; *Frolec*, 1989/b: 15–25.; *Frolec-Vareka*, 1983.; *Furrer*, 1985.; *Gérard*, 1981.; *Gauthier*, é. n.; *Gotthardi-Pavlovsky*, 1979/a: 281–308.; *Gotthardi-Pavlovsky*, 1979/b: 319–72.; *Gschwendt*, 1971/I.; *Gschwendt*, 1982/II.; *Gschwendt*, 1971.; *Gschwendt*, 1992/I: 319–48.; *Guibal*, 1982.; *Haarnagel*, 1984/I: 167–93.; *Harris*, 1992: 29–49.; *Haenel*, 1975.; *Hensel*, 1956².; *Hinku*, 1964.; *Hintz*, 1973.; *Hintz*, 1989/a.; *Hintz*, 1989/b.; *Hoffmann*, 1972: 708–21.; *Houston*, 1964.; *Hösli*, 1983.; *Hvass*, 1982: 189–95.; *Jean*, 1981.; *Joachim*, 1982: 155–62.; *Johannsen*, 1989–1991: 105–31.; *Jurcsenko*, 1941.; *Kimball*, 1966.; *Kudrnác*, 1966: 197–221.; *Kwasniewski*, 1963.; *Kwasniewski*, 1965: 103–201.; *Ligers*, 1954/I.; *Manninen*, 1933.; *Mehring*, 1900: 247–90.; *Merion-Jones*, 1977: 343–406.; *Merion-Jones*, 1982.; *Moser*, 1974.; *Moszyński*, 1967²/I: 473–577.; *Moutinho*, 1979.; *Müller-Wille*, 1977: 153–218.; *Ramquist*, 1992: 73–83.; *Taulin*, 1977.; *Raulin-Ravis-Giordani*, 1978.; *Raybot-Ferreard*, 1982.; *Raenk*, 1949/I.; *Raenk*, 1951/II.; *Raenk*, 1962.; *Renfer*, 1982.; *Royer*, 1977.; *Royer*, 1979.; *Rösener*, 1991: 73–91.; *Rötting*, 1991: 22–28.; *Schepers*, 1973/c.; *Scheiermeier*, 1943/.; *Scheiermeier*, 1956/II.; *Schier*, 1966².; *Simonett*, 1986/I².; *Simonett*, 1968/II.; *Sirelius*, 1908: 121–54.; *Sirelius*, 1907: 55–128.; *Sirelius*, 1908: 8–59.; *Sirelius*, 1909: 17–113.; *Sirelius*, 1911: 23–122.; *Smetanka*, 1974: 121–27.; *Smith*, 1978.; *Smith*, 1979.; *Stjernquist*, 1970: 144–52.; *Talve*, 1960.; *Valonen*, 1975: 175, 172–213.; *Waterbolk*, 1975: 382–94.; *Weiss*, 1959.; *Wiliam*, 1982.; *Zimmermann*, 1988: 405–88.; *Zimmermann*, 1992.

síkságok voltak, mint Lombardia vagy Hollandia) a 13. század óta terjedt a kő- és a téglalapítkezés, Franciaország a 16. század óta, kivált a „hosszú tizenhetedik században” átépült, miközben az építetők mindenütt a drágaságra panaszkodtak és gyakorta elszenvedték az anyagihiányt is egyre nagyobb lendületet vett építkezéseiken.

Ezek voltak a csúcsteljesítmények, mellettük és mögöttük Európában mindenütt (így az Elbától keletre is) úgyszintén átalakult az építkezési kultúra. A változásokat itt is a fahiány, az építőmesterségbeli tudás gyarapodása és az igények növekedése kezdeményezte egymással kölcsönhatásban.

A téglaegetés mesterségbeli tapasztalataira elsökként a Közel-Kelet áradmányos folyóvölgyeiben lakók tettek szert, alkalmasint az i. e. III. évezred óta gyarapították tudásukat. Itt sárkoloncokat gyúrtak, ezeket szárították a napon és a szikkadt darabokból építkeztek, majd rájöttek, hogy milyen előnyökhöz jutnak, ha egyenlő nagyságú, hasáb alakú sárdarabokat szárítanak meg és azokat ki is égetik. Ennek az eljárásnak a tapasztalatait hasznosították később a vályogvetők is. A történet tehát nem úgy alakult, hogy a vályogvetők feltalálták a téglaegetést, hanem fordítva: az égetett téglá ismeretében készítették vályogtégglát. Ez tulajdonképpen már a téglá olcsóbb változata volt, az égetőkemencét kiiktatták a gyártási folyamatból. A technikák mind átkerültek Európába. Persze nincsenek pontos információk, mikor? A rómaiak mindenestre széles körben működtettek téglaegető kemencéket. A provinciákban is. Európában végül is római hagyomány lett a téglalapítkezés. Ha mindenütt nem is, de Dél-Európában a középkori téglaegetés kontinuos a római gyakorlattal.

A téglafalak főleg a középkori városokban váltak be, de nemsokára (ahol fahiány volt) átvették vidéken is. Hollandiában a ciszterciták a Maas és a Schelde iszapját mészszel keverték, ebből az anyagból égettek téglát a 13. században. A technológiát nemsokára más, elsősorban a városi építkezéseken dolgozó iparosok is alkalmazták. Ekkor (talán mert kevesen voltak, vagy azért, mert ritkán tehették próbára tudásukat), a kőművesek csapatostul vándoroltak az egyik építkezéstől a másikig. A templomokat építő mesteremberek, akár követ faragtak, akár téglát égettek és abból rakták a falat, továbbá az ácsok valamennyien egyik építkezésről – munka végeztével – áttelepültek a másik munkahelyre. A munkaerő-áramlás oka részben az volt, hogy az egyes építkezéseket szervezők esetleg ugyanazon beruházók voltak. (Például a cisztercita rend egyik kolostorát a másik után építették a kőben szegény Német Síkságon.). Az Alpoktól északra a 13. század előtt kő- és téglalapítványok jobbára csak városokban voltak láthatók. A vidéken még mindenütt erdők sötétlettek, jóval több volt még az épületfa, mint a középkor után.

Közép- és Nyugat-Európában sok parasztházat építettek fából. A parasztok földszintes házaik egyelőre még a rurális építkezési szokások bizonyítékait szolgáltatták. A vidék és a város architektúrája közötti különbségek tehát mindenütt mérhetőek Északnyugat-Európában, a szilárd, időtálló építőanyagok alkalmazásában és az emelet kialakításában (illetve hiányában) egyaránt megmutatózó különbségeket azonban az újkorban fokozatosan kezdtek eltüntetni.

Kétségtelen, hogy a városokban (a vidékhez képest) gyorsabb volt a változások üteme az Alpoktól délre csakúgy, mint északra. Ennek oka, hogy a városlakók mindenhol jobban függetlenítették építészeti kultúrájukat a természeti környezettől, mint a vidékiek. A kő- és téglalapítvány divatját azonban sehol sem lehetett megállítani vagy akár csak feltartóztatni. Amikor a városi építészetben kipróbált újításokat a vidéken is hasznosították az építőiparosok, a faluképen érzékelhetővé váltak az urbanizáció jegyei. Mindamellét az egész átalakulás lassan haladt előre. A rómaiak még Dél-Európában sem tudták elérni, hogy a parasztok valahol is téglából építkezzenek. Ezen a gyakorlaton

csak a falu-város kapcsolatok jegyében sikerült később változtatni. Itáliában a 13. században kezdődött a történet. A parasztnak téglaházakat építettek és így tettek valamivel később Hollandiában, majd nemsokára téglaházban akartak lakni a tehetősebb parasztnak Angliában is. Kelet- és Észak-Európában a parasztnak csak az elmúlt kétszáz évben építettek téglaházat, többségük ma is faácsolatokban rendezte be otthonát. Idővel az épületek méretei sokszorosukra növekedtek. Sokrétűbbé vált az építőművészet. Dél-Európa építkezési szokásaihoz mérten a kontinens belsejében változatosabban építkeztek, táji típusokat lehet elkülöníteni egymástól.

Megnevezésük alapján két osztályba lehet sorolni a lakóépületeket: 1. a ház (*Haus, house, maison* stb.), 2. házikó (*Kate, cottage* stb.).

Mindkét név a jelentéstörténet paradoxája. Az első a lakóház ősi neve, lehet kis – egyetlen helyiséget magába záró – épület és lehet többemeletes, soklakásos bérkaszárnya. A másik szó jelenti a nincstelenek, de még a maguk kenyere élők házikóját. (Ilyen épületben laknak a város és a vidék szegényei, mindazok, akiknek a házukon kívül nincs más ingatlanuk. Az utóbbi épülettípusnak több változata van, földszintes és emeletes házakat ismerünk.)

A típusok abban az időben alakultak ki, amikor a szociális megosztás már mindegyik rányomta bélyegét a lakóviszonyokra. A Római Birodalom városaiban sok helyütt építettek kőből és téglából emeletes bérkaszárnyaikat. Aztán a kisember lakóházainak építkezéseiben alább szálltak az igények. Végeredményben a középkor alkonya óta növekedett az emeletes épületek száma előbb a városokban, majd vidéken. Annak következtében, hogy ezekben a házakban szegény emberek laktak, kénytelenek voltak beérni kicsiny lakóterrel, még a téglából vagy kőből épített emeletes házakban is.

De bármilyen kicsik is voltak a lakóterek, rendszerint nem haladta meg egy-egy lakás a 20 m²-t, ezeknek mintájára városokban építettek – a családi ház és a bérkaszárnya hátrányait egyesítő – sorházakat is, kis alapterületű, gyakorta kétszintes lakásokat magukba foglaló házacskákat. Az újkorban folytatták ezeket az építkezéseket. Egymás mellé állított, nem ritkán közös tető alatt meghúzódozó láncolatát emelték a kis alapterületű családi házikóknak. Valamennyi szembeötölő bizonyítéka annak, hogy a városokban a szociális problémákon túlmenően a telekspekulációk is motiválták a lakóviszonyokat. Mindenesetre ezek az emberek a sorházakat – kulturális környezetük okán – egytől-egyig kő- vagy téglafalakkal építették. Végeredményben a kastélyok és a bérkaszárnya építói mind eltávolodtak a családi ház architektúrájától.

A parasztházak építói még mindig ragaszkodtak a helyi anyagokhoz. Ezt tudták a legkönnyebben megszerezni. A paraszti gazdálkodás is alkalmazkodott a helyi feltételekhez. Egyelőre mindenütt eluralkodott a regionalitás. A gyakorlat a középkorban kezdett megváltozni, majd a falu-város kapcsolatok következtében jelentősen átalakult. Idővel újabb követelményeknek kellett eleget tenni az építőknek. A gazdagok palotáiban akartak lakni, a városi szegénységnek bérkaszárnya jutott osztályrészül. Az elemi rendszerek összekeveredtek, feloldódtak egymásban. Már az építőanyagok használatában is ezt kell tapasztalnunk.

Sok parasztházban nem az emberek otthonának szánták az igényesebben épített épületrészt, hanem a jószág óljának. Az Alpokban például gyakori, hogy az istálló falai kőből vannak, az egész épületet pedig (beleértve a parasztnak lakását) gerendákból ácsolták. Van az ellenkezőjére is példa: kőből van a szoba (néha konyha) és fenyőfából rótták az épület többi részét. Ez egy középkori építészeti megoldásra emlékeztet, a városokban alkalmazták. Azt akarták ugyanis elérni, hogy lakószobájuk – kályhát állítva – fűthető legyen. Ennek a házrésznek rangot adták azáltal, hogy a kályhából egy kéményen át el-

vezették az égéstermékeket. A kéményt nem falazhatták gyúlékony anyagból. Mielőtt tömegesen építettek a lakóházban szobát, széles körű tapasztalatokat szereztek a fürdőházak építése során. Közép-Európában megszámlálhatatlan ('kéményes' házrész) *caminata – kemenate* – (majd Kelet-Európában) *komnata* épült, a lakóházak komfortosításának mindmennyi példája. A történet az elmúlt két évezredet fogja át és az utóbbi fél évezred városi-vidéki kapcsolatainak emlékét őrzi. Az épületeket látva arról is meggyőződhetünk, hogy a házak építésekor nemcsak kövel helyettesítették a gerendafalakat, hanem téglával vagy faácsolattal, amely utóbbinak közeit vesszővel befonták és sárral tapasztották.

Más példák is azt látszanak bizonyítani, hogy sokan akarták kiegyenlíteni a városi és vidéki építkezési szokásokat. Holott a város és a vidék két külön világ. A városban jóformán nincs az építkezésnek tere. Középkorból (délien sok helyütt az ókorból) örökölt telekméret korlátozza az építkezést, olyan szűk a mozgásterük, hogy nem vízszintesen, inkább függőlegesen kénytelenek növelni a ház tömegét. Vidéken nagyok a telkek, van hely bőven. A helyzet adta előnyöket azonban senki sem használta ki. Valamennyi vidéki ház építése a városban kialakított normák szerint történt. Az ekkor alkalmazott újításokat a városokból közvetítették az építőiparosok és így kénytelenek tenni talán még ma is. A magasabb komfort, egykor a kályha, a szoba, ma a központi fűtés (amit persze csak úgy használnak, hogy takarékoskodnak a hővel) – a város üzenete a vidéknek. A kultúr-történet számos példával szolgál arra nézve, hogy ezt az üzenetet nem mindenki értette meg. Valószínűleg nem a közvetítőkkal volt baj, a szakiparosok mindenütt kitettek magukért.

A probléma objektív okok miatt állt elő. Végére is az építészeti alkotásokban felismerhető a kultúra Janus-arca. Az építészeti kultúra története alkalmasint azon példák gyűjteménye, amelyből kiderül, hogy az emberek – újításaikkal – védekezni akartak, elhatárolni magukat a természettől, mesterséges világot igyekeznek teremteni maguknak. Mikor ez sikerült, a helyzet a visszájára fordult. A városokban nosztalgiajuk támadt az embereknek, vissza akartak szerezni egy darabot a természetből, mert úgy érezték, meg gondolatlanul léptek ki ebből a közegből és ezenközben eltékozták örökségüket.

IRODALOM

Anderegg, J.-P.

1979/I Die Bauernhaeuser des Kantons Freiburg. Die Bezirke Saane, See, Sense. –
1987/II: La maison paysanne fribourgeoise. Broye, Glane, Gruyere,
Veveyse. (In: Bauernhaeuser der Schweiz 7–8). Basel

Arnstberg, K. O.

1976 Datering av Knuttimrade hus i Sverige. Stockholm

Balassa, I.

1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Budapest

Barabás, J.–Gillyén, N.

1987 Magyar népi építészet. Budapest

Bargel, E.

1936 Alteuropa in der Karpaten-Ukraine. Atlantis 10: 1–13.

- Barley, M. W.*
1955 Farmhouses and cottages. 1550–1725. EHR. 2nd s. 174–83.
- Barley, N. W.*
1963 The house and home. London
- Baumgarten, K.*
1961 Zimmermannswerk in Mecklenburg. Die Scheune. (In: Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde 26). Berlin
1964 A XVI. századi konjunktúra hatásai az alsó-németországi parasztházra. AtSz., 6: 405–14.
1965/a Diele und Dreschen im mecklenburgischen Hallenhaus. ZAA 13: 28–34.
1965/b Die Tischordnung im alten mecklenburgischen Bauernhaus. DJbVk 11: 5–15.
1967 Nachbarschaftshilfe beim laendlichen Hausbau in Mecklenburg. DJbVk 13: 16–26.
1980 Das deutsche Bauernhaus. Eine Einführung in seine Geschichte vom 9. bis zum 19. Jahrhundert. (In: Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 63) Berlin
- Baumgarten, K.–Bentzien, U.*
1963 Hof und Wirtschaft der Ribnitzer Bauern. Edition und Kommentar der Kloster Inventariums von 1620. (In: Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche-Volkskunde 31). Berlin
- Baumgartner, E.–Krueger, J.*
1988 Phoenix aus Sand und Asche: Glas des Mittelalters. München
- Bedal, K.*
1993² Historische Hausforschung. Bad Windsheim
1994⁴ Haeuser aus Franken. Museumsführer Fraenkischen Freilandmuseum Bad Windsheim. Bad Windsheim
- Bielenstein, A.*
1907–1918/I–II Die Holzbauten und Holzgeraete der Letten. Petersburg
- Binding, G.*
1982: Bürgerhaus címszó. (In: LMA)
- Binding, R.–Rogatz, A. hgs*
1990 Fachterminologie für den historischen Holzbau: Fachwerk-Dachwerk. Zusammenarbeit mit ROGATZ, A. (In: Veröffentlichungen der Abteilung Architekturgeschichte des Kunsthistorischen Instituts der Universitaet zu Köln 38) Köln
- Bischoff, K.*
1968 Haus und Hof im Sachsenspiegel. Niederdeutsches Jahrbuch 91: 43–68.
- Blomkviszt, E. E.*
1956 Kresztyanszkie posztrójki russzkih, ukraincev i beloruszov. (Poszelenija, zsilicsa i hpzjajsztvennűje sztroenija). (In: Vosztocsnoszlavjanszkij etnograficeszkek szbornik. Trudü Insztituta Etnografii im. Mikluho-Maklaja. Novaja szeria 31). Moszkva 5–458.
- Brunner, E.*
1977 Die Bauernhaeuser im Kanton Luzern. (In: Bauernhaeuser der Schweiz 6). Luzern
- Brunskill, R. W.*
1982 Traditional farm buildings of Britain. North Pomfret, Vt.

- Bucaille, R.–Lévi-Strauss, L.*
1980 L'architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes. Bourgogne. Paris
- Buttler, W.*
1934 Gruben und Grubenwohnungen in Südosteuropa. Bonner Jahrbuch 139: 134–44.
- Chapelot, O.–Fossier, R.*
1980 Le village et la maison au Moyen Age. Paris
- Chapman, St. D. (ed.)*
1971 The history of working-class housing. A symposium. Newton Abbot
- Chierici, G.*
1921 La casa senese al tempo di Dante. Bullettino senese di storia patria 28: 343–80.
- Collodo, S.*
1980 Recinti rurali fortificati nell'Italia nord-orientale (sec. XII–XIV). Archivio venetos . 114: 5–36.
- Cuisenier, J.*
1990 Ethnologie de l'Europe. Paris
- Cseri, M.*
1997/III Építőanyagok és szerkezetek. (In: Magyar Néprajz. Életmód. *Paládi-Kovács, A.* szerk.) Budapest 102–38.
- Dám, L.*
1981 Grubenwohnungen in der großen ungarischen Tiefebene. Múveltség és Hagyomány. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 20: 7–31.
- Deffontaines, P. Notice de,*
1939/I–II Enquete sur l'habitation rurale en France. Paris
1972² L'homme et sa maison. Paris
- Demangeon, A.*
1937 La définition et le classement des maisons rurales. Paris
- Dias, J.*
1973–1974 Aspects of Ethnology. Ethnologia Europaea 7: 133–82.
- Dion, R.*
1934 Essai sur la formation du paysage rural français. Tours
- Donat, P.*
1980 Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. (Archaeologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33). Berlin
- Doyon, G.–Hubrecht, G.*
1969 L'architecture rurale et bourgeoise en France. Paris
- Dölling, H.*
1958 Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten. (In: Veröffentlichungen der Altertumskommission im Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volkskunde 2). Münster
- Dülmen, van, R.*
1990/I–1992/II. Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Das Haus und seine Menschen. – Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Dorf und Stadt. München

- Egloff, W.-A.*
1987/I Die Bauernhaeuser des Kantons Wallis. Das Land. Der Holzbau, das Wohnhaus. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz 13). Basel
- Erixon, S.*
1947 Svensk byggnadskultur. Stoc
- Fachwerk*
1990 Fachwerk vor 1600 in Franken. Eine Bestandaufnahme. (In: Veröffentlichungen des Fraenkischen Freilandmuseums in Bad Windsheim 11). Bad Windsheim
- Falkowski, J.*
1937 Zachodnie pogranicze huculszczyzny. (In: Prace Etnograficzne 3). Lwow
- Fehring, G. P.*
1973 Zur archaeologischen Erforschung mittelalterlicher Dorfsiedlungen in Südwestdeutschland. ZAA 21:1–35.
- Fehring, G.*
1978/b Staedtischer Hausbau des Hochmittelalters in Mitteleuropa. Siedlungsforschung. Archeologie-Geschichte-Geographie 5.)
- Frolec, V.*
1989/a A kárpáti – Duna menti balkáni kapcsolatok a 19. század végi és a 20. század eleji hagyományos parasztházak alaprajzi fejlődésében. (In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. *Cseri, M.–Balassa, M. I.–Viga, Gy.* szerk.) Miskolc–Szentendre 135–43.
1989/b Die Genesis der dreiteiligen Bauernhauses auf dem Territorium der Tschechoslowakii. (In: Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für *Zsigmond Bátky. Gunda, B.–Lukács, L.–Paládi-Kovács, A.* hgs.). Székesfehérvár 15–25.
- Frolec, V.–Vareka, J.*
1983 Lidové architektura. Encyklopedie. Praha
- Furrer, B.*
1985 Die Bauernhaeuser des Kantons Uri. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz 12). Basel
- Fillipetri, H.–Trotureau, J.*
1979 Symboles et pratiques rituelles dans la maison paysanne traditionnelle. Paris
- Foville, de, A.*
1894 Enquete sur les conditions de l'habitation en France, les maison types. Paris
- Füzes, E.*
1997/IV A népi építészeti emlékek védelme. (In: Magyar néprajz. Életmód. Anyagi kultúra 3. *Paládi-Kovács, A.* szerk). I–VI. Budapest 309–26.
- Gauthier, J. S.*
é. n. Les maison paysannes des vielles provinces de France. Paris
- Gérard, Cl.*
1981 L'architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes. Lorraine. Paris
- Gotthardi-Pavlovsky, B.*
1979/a Laendliche Bauformen und Raumgefüge in Gorski Kotar. Jahrbuch für Hausforschung 29: 281–308.
1979/b Die grundlegende Merkmale des laendlichen Raumes in Istrien. Jahrbuch für Hausforschung 29: 319–72.

Gschwend, M.

- 1971 Schweizer Bauernhaeuser. Material, Konstruktion und Einstellung. (In: Schweizer Heimatbücher 144/145/146/147) Bern
1976/I Die Bauernhaeuser des Kantons Tessin. Hausbau – 1982/II: Bauernhaeuser des Kantons Tessin. Hausformen, Siedlungen. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz. 4–5). Basel
1982/I–II Die Bauernhaeuser des Kantons Tessin. Basel
1992/I–III Laendliches Bauen und Wohnen. Zur Bauernhausforschung in der Schweiz. (In: Handbuch der schweizerischen Volkskultur- *Hugger, P.* hg.) I: 319–48.

Haarnagel, W.

- 984/I–II Siedlungen, Hausbau. (In: Archaeologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an laendlichen und frühstaedtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11. Jahrhundert n. Chr. *Kossack, G.–Behre, K. E.–Schmid, P.* hgs.) Laendliche Siedlungen 1: 167–93.

Haenel, J.

- 1975 Stube. Wort- und sachgeschichtliche Beitrage zur historischen Hausforschung. (In: Schriften der Volkskundlichen Kommission der Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe 21). Münster

Harris, R.

- 1992 Einführung zum Fachwerkbau in England. Hausbau in Großbritannien. Jahrbuch für Hausforschung 40: 29–49.

Hensel, W.

- 1956² Slowianszczyzna wczesnosredniowieczna. Zarys kultury materialnej. Warszawa

Hinku, I.G.

- 1964 Szeliscse lukasevka v XI–XV vv. (In: Materialü i isledovania po arheologii i etnografii moldavskoj SzSzR.) Kisinev

Hinz, H.

- 1973 Bauteile des Hauses címszó. RGA 113–22.
1989/a Grubenhaus címszó. (In: LMA)
1989/b Laendlicher Hausbau in Skandinavien vom 6. bis 14. Jh. Stova–Eldhus–Bur. ZAMA Beiheft 5.

Hoffmann, M.

- 1972 Der „Augiasstall“ vom südwestlichen Norwegen aus gesehen. (In: Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. *Zender, M.* Festschrift. *Ennen, E.–Wiegelmann, G.* hgs.) Bonn 708–21.

Houston, J. M.

- 1964 The West Mediterranean World. An introduction to its regional Landscapes. Chicago

Hösli, J.

- 1983 Die Bauernhaeuser des Kantons Glarus. (In: Bauernhaeuser der Schweiz. 3). Basel

Hvass, S.

- 1982 Vorbasse. The Viking-age settlement at Vorbasse, Central Jutland. Acta Archaeologica 50: 137–72.

- 1982 Laendliche Siedlungen der Kaiser- und Völkerwanderungszeit in Daenemark. *Offa* 39: 189–95.
- Jean le Patourel, H. E.*
1968 Documentary evidence and the medieval pottery industry. *Medieval Archeology* 12: 101–26.
- Jean, S.*
1981 L'architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes. Poitou, pay charentais. Paris.
- Joachim, M. A.*
1982 Laendliche Siedlungen der vorrömischen Eisenzeit im rheinischen Raum. *Offa* 39: 155–62.
- Johannsen, C. I.*
1989–1991 Bunte Bauernhauslandschaften in Schleswig-Holstein. *NÉ* 71–73: 104–21.
- Jurcsenko, P.*
1941 Narodnoje zsilisce Ukraini. Moskwa
- Kimball, F.*
1966 Domestic architecture of the American Colonies and of the early Republic. New York
- Kudrnác, J.*
1966 Die slawischen eingetieften Wohnstaetten. *Origine et débuts des Slaves* 6: 197–221.
- Kwasniewski, K.*
1963 Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym. Wroclawa
1965 Brogi jako element zagrody chlopskiej w Polsce. *Ethnografia Polska* 9: 103–21.
- Ligers, Z.*
1954/I Ethnographie Lettone. (In: *Schriften der Schweizer Gesellschaft für Volkskunde* 35). Basel
- Manninen, I.*
1933 Die Sachkultur Estlands. (In: *Sonderabhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 2). Tartu
- Meitzen, A.*
1882 Das deutsche Haus in seinen volkstümlichen Formen. Berlin
1895–1898/I–III + Atlasband: Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen. Berlin
- Mercer, E.*
1975 English vernacular houses, a study of traditional farmhouses and cottages. (In: *Royal Commission on Historical Monuments*. 22). London
- Mercer, H. C.*
1979 Ancient carpenter's tools. Doylestown, Pa.
- Moser, O.*
1974 Das Bauernhaus und seine landschaftliche und historische Entwicklung in Kaernten. (In: *Kaertner Museums-Schriften* 56). Klagenfurt
- Moszynski, K.*
1967²/I–III Kultura ludowa slowian. Warszawa

- Moufrin, J.*
1965 Habitats ruinés et noms de lieux. (In: villages désertés et histoire économique). Paris 103–24.
- Raenk, G.*
1966 Fran mjölk till ost. Drag ur den aeldre mjölkhusaellningen i Sverige. Stockholm
- Raenk, G.*
1970 Gegorene Milch und Kaese bei den Hirtenvölker Asiens. Suomalis-Ugrilaisen Seuran. Journal de la Société Finno-Ougrienne 70/3: 12–72.
- Raenk, G.*
1971/a Molke als eine volkstümliche Nahrungsquelle. (In: Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda). Múveltség és Hagymány 13–14: 315–20.
1971/b Verbreitungsverhaeltnisse einiger Milchprodukte im eurasischem Raum. Ethnologica Scandinavica 120–26.
1973 Zur Kulturgeschichte des Kaeses im griechisch-römischen Altertum. (In: Festschrift für Robert Wildhaber. Escher, W.–Gantner, Th.–Trümpy, H. hgs.) Basel 541–50.
1981/IV „Butter“ címszó (In: RGL). New York 285–90.
- Rapoport, A.*
1972 Pour une anthropologie de la maison. Paris
- Raulin, H.*
1964 L'architecture rurale française. Une enquête nationale inédite. Ér 13–14: 93–119.
- Renfer, Ch.*
1982/I Die Bauernhaeuser des Kantons Zürich. Zürichsee und Knonaueramt. (In: Die Bauernhaeuser der Schweiz 9). Basel
- Ricerche*
1955–1964 ...sulla dimore rurali in Italia. (Consiglio Nazionale della Ricerche). 1–22. Fiorenza
- Royer, Cl*
1979 L'architecture rurale française. Corpus des genres, des types et des variantes. Lyonnais. Paris
- Rütimeyer, L.*
1924 Ur-Ethnographie der Schweiz. Ihre Relikte bis zur Gegenwart mit praehistorischen und ethnographischen Parallelen. (In: Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde). Basel
- Sage, W.*
1982 Hausforschung und Mittelalterarchaeologie. Jahrbuch für Hausforschung 33: 9–36.
- Sennhauser, H.*
1979/VI Der Profanbau. (In: Ur- und frühgeschichtliche Archaeologie der Schweiz. Das Frühmittelalter). Frauenfeld 149–64.
- Settia, A.*
1984 Castelli e villaggi nell'Italia padana. Popolamento, potere e sicurezza fra IX e XIII secolo. Roma

- Schier, B.*
1966² Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Münster *Simonett, C.*, 1965–1968/I–II.: Bauernhaeuser des Kantons Graubünden. Basel
- Sirelius, U. T.*
1906 Über die Sperfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsingfors
1906–1911 Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker. FUF. 6: 121–54., 7: 55–128., 8: 8–59., 9: 17–113., 11: 23–122.
- Smetanka, P.*
1974 Die Archaeologie und das mittelalterliche Dorf in Böhmen. Rückblick, Gegenwart, Perspektive. ZAMA 2: 121–27.
- Smith, C. D.*
1979 Western Mediterranean Europe. A historical geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic. London–New York–Toronto–Sydney–San Francisco
1978 An historical geography of Western Europe 1800. London
- Soeder, H.*
1964 Urformen der abendlaendischen Baukunst in Italien und dem Alpenraum. (In: Dumont Dokumente 3). Köln
- Talve, I.*
1960 Bastu och torkhus i Nordeuropa. (In: Nordiska museets handligaar 53). Stockholm
- Thomson, R. HG.*
1956/II The medieval artisan. (In: A history of technology. *Singer, Ch.* ed. I–V) Oxford 388–96.
- Yonekawa, S.*
1977 Champion and woodland Norfolk: the development of regional differences. Journal of European Economic History 6: 7–38.
- Vajkai, A.*
1948 A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest
- Valonen, N.*
1975/a Über die Methoden und Probleme der finnischen Nahrungsforschung. (In: Ethnologische Nahrungsforschung. Ethnological Food Research. Kansatieteellinen Arkisto 26). Helsinki 302–18.
1975/b Zu den aeltesten Schichten der finnischen Hauskultur. Ethnologia Europaea 8/2: 172–213.
- Vareka, J.*
1977 Cesko-nemecky a némesköcsky Slovník vybraného názvoslov, lidového domu a Bydlení (Tschechisch-deutsches und deutsches-tschechisches Wörterbuch laendliches Bauwesen.) Ustav po etnografii a folkloristiku Československé Ved: Zpravodaj koordinované síte védeckých informací pro etnografii a folkloristiku...) Praha
- Waterbolk, H. T.*
1975 Evidence of cattle stalling in excavated pre- and protohistoric houses. (In: Archaeozoological Studies. *Clason, A. T.* ed.) Amsterdam–Oxford–New York 383–94.
- Weiss, R.*
1959 Haeuser und Landschaften der Schweiz. Erlenbach–Zürich

Wiedenau, A.

1983 Katalog der romanischen Wohnbauten in westdeutschen Staedten und Siedlungen. (In: Das Deutsche Bürgerhaus 34). Tübingen

Wiliam, E.

1982 Traditional farm buildings in North-East Wales 1550–1900. Cardiff

Zimmermann, W. H.

1988 Regelhafte Innengliederung praehistorischer Langhaeuser in der Nordseeanreinerstaaten. Ein Zeugnis enger, lang andauernder kultureller Kontakte. *Germania* 66: 465–88.

1992 Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögel-Eekhöltjen, Niedersachsen: Die Bauformen und ihre Funktion. (In: Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet 19). Hildesheim

Zippelius, A.

1974 Handbuch der europaeischen Freilichtmuseen. Köln

DAS BAUERNHAUS: DAS ÄLTESTE UND DAS BESTE (?)

Die modernen Architekten kennen sozusagen keine technischen Schwierigkeiten mehr: Die Statik und die Materialverwendung betrachtet können sie fast alle Probleme lösen. Sie mißbrauchen auch die Lage, ihre Werke erklären den Traditionen der Architekturgeschichte den Krieg. Gleichzeitig nimmt die Nostalgie für die Vergangenheit immer mehr zu, und unsere Zeitgenossen, die die moderne Kultur unserer Umwelt erschaffen haben, zeichnen v.a. die Bauernhäuser mit ihrem vorzüglichen Interesse aus.

Die traditionelle Architektur, die die Bauernhäuser erschaffen hat, kann vielleicht auf eine Vergangenheit von zehntausend Jahren zurückblicken, eine Phase, die nur geringer Bruchteil jener Zeit ist, im Laufe welcher unsere Vorfahren in der Gestaltung ihrer Umwelt eine tätige, aktive Rolle gespielt haben. Die Werke der traditioneller Architektur sind v.a. Bauernhäuser und solche Gebäuden, die unsere Vorfahren aus spärlichen Baumaterialien und ohne große Technik geschaffen haben.

Der Verfasser veröffentlicht ein Kapitel, das er als Fortsetzung seiner Monographie „Europäische Bauern“ geschrieben hat. (Erster Band des Werkes erschien 1998 mit dem Untertitel „Die Arbeit“ in Budapest im Osiris Verlag.) Er versucht die Kategorie des *Verbrauchs* mit seinen Ansichten zu füllen.

Über die Baukultur des europäischen Landes ist er der Meinung, daß die Traditionen aus Südwest-Asien stammen und daß sie v.a. die Bemühung, sich maximal der Umwelt anzupassen, beweisen. Im mediterranen Süden baute man v.a. aus Stein und nördlich der Alpen (wo es Urwälder gab) aus Holz. In der Eichenregion des kontinentalen Europa zimmerte man eine Balkenkonstruktion, der Raum zwischen den Pfosten ist im allgemeinen mit Korb eingeflechtet und die Wandflächen mit Schlamm verschmiert worden. Im Norden und im Osten (so wie in den Hochgebirgen Mittel- und Westeuropas) sind Balken aus Nadelholz aufeinandergelegt worden, wenn man eine Wand hochziehen wollte. Auf den Steppen Südosteuropas wohnte man meist in Grubenhäusern, obwohl solche Gebäuden auch auf den anderen Gebieten des Kontinents

zu sehen waren. Ursache dafür war v.a. der Mangel an Baumaterialien. Man war fast überall bestrebt, zum Wohnen von Menschen und Tieren, bzw. zur Lagerung von Produkten voneinander abgetrennten Gebäuden zu errichten. Die Sparsamkeit mit den Baumaterialien war vielleicht nicht mal so ein wichtiges Prinzip, man wurde eher von der Anspruchslosigkeit motiviert, da geschickte Bastler am Bauen waren, die die Arbeitskräfte der Familie, der Verwandtschaft und der Nachbarn zusammenhielten. Das beim Bau von alten Bauernhäusern angewendete Wissen überstieg nicht das technologische Niveau des Bastelns. In Nordwesteuropa und in manchen Teilen Mitteleuropas, wo es viel regnet, baute man auf verschiedene Art und Weise das Haus des Menschen und den Stall der Tiere zusammen. Das Prinzip „alles unter einem Dach“ kam auch im mittelalterlichen Städtebau zur Geltung, da die Bauplätze klein waren und man sparsam mit den Baumaterialien umging. In diesem Milieu trat mit den Maurern und den Zimmermännern die Bauindustrie auf die Bühne und gestaltete die traditionelle Architektur um. Diese Baukultur ist seit Ende des Mittelalters durch professionelle Handwerker aufs Land vermittelt worden.

Davor waren alle Gebäuden nur erdgeschossig. In Osteuropa sind die Häuser – wegen des niedrigen Niveaus der Urbanisation – auch erdgeschossig geblieben.

Doch bereits in der Prähistorie kann man beobachten, daß sich die wohlhabenderen Familien mehrgeschossige Türme bauen ließen, da sie sich, wenn sie in ein Stockhaus zogen, erfolgreich gegen jene verteidigen konnten, die nach ihrem Leben und Hab und Gut trachteten. Der Wohnturm ist in den Ruinen von Catal Hüyük und Jericho erkennbar. Das Stockhaus gehörte den Reichen vom Lande und wurde später die Sehenswürdigkeit der Städte. Die Mächtigen des Mittelalters bauten sowohl auf dem Lande als auch in den Städten Wohntürme. Die Hochhäuser sind aus Stein oder Ziegel gebaut worden, doch zimmerte man im Altertum und im Mittelalter westlich der Elbe viele Stockhäuser aus Balken zusammen. In diesen Häusern wohnten vornehme Leute und die Armen (zuerst im Süden, dann im Mittelalter auch nördlich der Alpen) verzogen sich in die Städte. Mehrstöckige Wohnhäuser sind im Süden zuerst im Mittelalter nach Ansprüchen der Bauern, in West- und Mitteleuropa erst nach dem Mittelalter gebaut worden.

Die von Handwerkern gebauten Häuser waren solide Investitionen, sie bedienten mehrere Generationen. Sie waren größtenteils aus Stein oder aus Ziegeln gebaut worden. Solche Häuser wollte Jan Kops (1765–1849) – zusammen mit ihren Einrichtungen – in den Niederlanden dokumentieren, als er die Sammlung *Kabinet van Landhaws* zustandebrachte. Die Gründer der Freilichtmuseen Nordeuropas sind um die Jahrhundertwende auch von der Sehnsucht getrieben worden, – der Vergangenheit ein Denkmal stellend – für die Gegenwart und die Zukunft ein Muster des Bauens, der Einrichtung und der Umweltkultur des Alltages zu schaffen oder hinüberzuretten.

Dieses Bestreben durchdringt seit mehr als einem Jahrhundert die Gründer der Freilichtmuseen. Auch im Laufe der Bauarbeiten von Baudenkmalern ist es festzustellen, daß die Fachmänner – in die Greifzange der Veränderungen der Vergangenheit und der Gegenwart geraten – eine ästhetische und historische Lehre präsentieren wollen, indem sie ein herausgeputztes Stück der Vergangenheit aufweisen. Die Kulturhistoriker erreichten v.a. durch die Stadtrekonstruktionen ihre Erfolge, als nach den Verwüstungen des II. Weltkrieges die unumstritten authentischen Dokumente der Architektur- und Privatgeschichte in den Städten ans Licht kamen.

Die Forscher der Vergangenheit erlebten die Bauarbeiten als nie empfundene Herausforderung. Sie sind zu der Einsicht gelangt, daß die traditionelle Umweltkultur

meist den Fingerabdruck der professionellen Handwerker auf sich trägt. Die Gebäuden und die anderen Werke sind Beweise für die Durchschreitbarkeit der Grenzen zwischen gewissen gesellschaftlichen Schichten, Gruppen und Klassen, die Geschichte hat gut erkennbare Phasen und es ist eine regional meßbare Verbreitung der Erscheinungen festzustellen. Es gehört sich, die meisten Vorstellungen, die man sich über Kultur und Tradition gebildet oder aus der Vergangenheit ererbt hat, zu vergessen, die Theorien über ethnische Abstammung, prähistorisches Erbe usw. erweisen sich als unbrauchbar.

Demgegenüber haben sie die Erfahrung machen können, daß unsere Vorfahren bestrebt waren, die in ihrer Umgebung auffindbaren natürlichen Rohstoffquellen zu nutzen, d.h., sie gingen mit den Energien, die sie bei ihren Bauarbeiten verwendeten, sparsam um. In der traditionellen Architekturgeschichte Europas begannen die Initiativen im altertümlichen Süden und verbreiteten sich langsam in Richtung Norden. West- und Mitteleuropa wurde im Mittelalter und danach umgebaut, zu einer Zeit, als man auch im Süden ein neues Kapitel in der Geschichte eröffnete. Im Osten und im Norden, sowie in Südosteuropa erstreckte sich die Peripherie, Veränderungen sind in diesen Regionen fast nur in den letzten dreihundert Jahren veranlaßt worden. Der kulturelle Mechanismus zwischen Dorf und Stadt kam überall zur Geltung, die aus den Höhen der Städte herunterfließende Erosion nahm an den Abhängen und in den Niederungen des Landes sein Ende. Die Gestaltung der nützlichen Grundfläche der Wohnhäuser und die Gestaltung des *Zimmers* darin ist ein illustratives Beispiel für das Gesagte.

Tamás Hoffmann